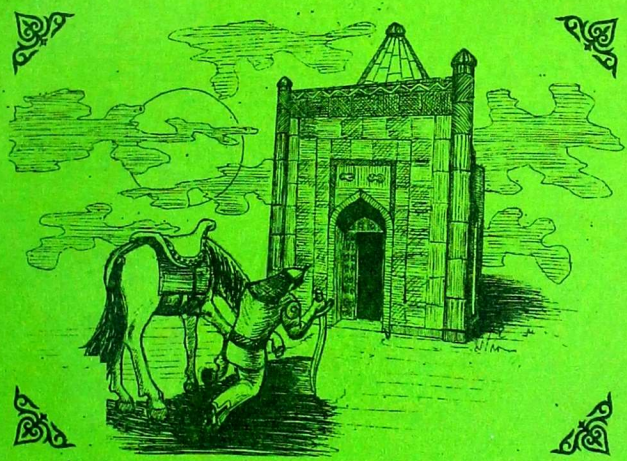

УДБ 1.8 (2-100) / 66

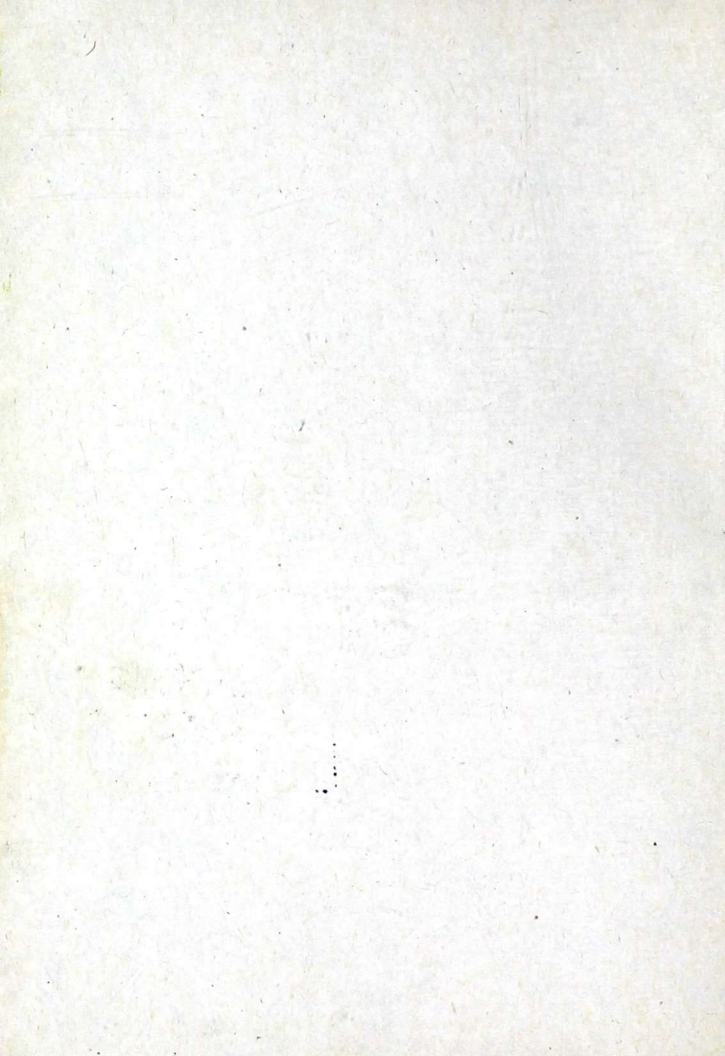
У-68

УРАЗОВА Ж.Т

«МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ» ДРАМАСЫН ОКУТУУ

Ош — 1999

74.261.8(2-110) 1000
У 68

УРАЗОВА Ж.Т

897818

БИБЛИОТЕКА
Ошский государственный
университет
ИНВ. № 767538

ББК 74.26.

У—68

ISBN 9967 — 06— 017— 4

Уразова Жамийла Таштемировна
«Манастын уулу Семетей» драмасын окутуу.
Ош, 1999-84 бет

Жооптуу редактор — педагогика илимдеринин доктору,
КМУУнун профессору Н. Ишекеев.

Рецензенттер: Ж. Шериев - профессор, ф.и.к.
М. Сулайманов - профессор, ф.и.д.
С. Момуналиев - доцент, п.и.к.

Колдонмодо кыргыз адабиятынын ири тектеринин бири болгон драма жанрында идеялык-тематикалык, жанрдык-стилдик жактан өзгөчөлөнүп, элдик оозеки чыгарманын («Манас» училтигинин) сюжетинин негизинде Ж.Садыков тарабынан жазылган «Манастын уулу Семетей» драмасын VII класста окутуунун адабий-теориялык, илимий-методикалык негиздери иштелди.

Методикалык колдонмо адабият мугалимдерине жана филология факультетинин студенттерине арналат.

Ош МУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган

У 4306010000 — 99

ББК — 74. 26

ISBN 9967 — 06— 017— 4

© КР БИММ. ОшМУ. 1999.

Бул жупуну эмгегимди баалуу илимий-
усулдук кеңеш, насааттарын берген устатым,
Бек Алымовдун жаркын элесине арнаймын:

КИРИШ СӨЗ

Драматургиянын чыгармалары окуучуларга билим, тарбия берүүдө зор таасирлерге эгедер. Массалык коммуникациянын учурунда, телевидение менен кинонун арааны жүрүп, көрүүчүлөрдүн театрга болгон кызыгуусу салкындап бара жаткан учурда адабий да, театралдык да билими, эстетикалык даярдыгы, көркөм табити бар маданияттуу көрүүчүнү тарбиялоо - бүгүнкү мектептин актуалдуу маселелеринин бири.

Адабият теориясында драмалык тек адабияттын татаал жанры эсептелет, ал эми ал тектин чыгармаларын үйрөнүүнүн татаалдыгы көп себептер менен түшүндүрүлөт. Алардын бири окуучулардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн, ошондой эле ой жүгүртүүлөрүнүн оригиналдуулугун, өз алдынчалыгын стимулдаштыруучу бул адабий тектин табиятында жатат. Драманы туура, эмоционалдуу кабыл алуу атайын эстетикалык даярдыкты, терең теориялык, сынчыл ой жүгүртүүнү талап кылат. Бардык курактагы адамдар үчүн адептүүлүктүн мектеби болуп саналган театралдык искусствону көркөм кабыл алуунун деңгээли жанрдын закондорун билүүгө, драманы окуй билүүгө байланыштуу. Ал эми бул милдеттер адабият сабагында драмалык чыгармаларды үйрөтүү аркылуу адабият мугалими тарабынан чечилери түшүнүктүү.

Кыргыз адабиятынын жаңы (1992) программасына 7 драма кирип, аларга 32 саат берилген. Алардын төртөө- элдик оозеки чыгармалардын сюжетинин негизинде жазылган драмалар. Бул драмалар белгилүү өлчөмдө жанрдык-стилдик жактан уюштурулушу, сюжеттик-композициялык курулушу боюнча берки психологиялык драмалардан («Атанын тагдыры», «Абийир кечирбейт», «Төрт адам») өзгөчөлүккө ээ. Ал өзгөчөлүк эпос менен драманын окшош тамырында жатат.

Бул маселеде окумуштуу Ж. Шериевдин: «Европа элдериндей профессионал драмалар жазылбаса да, кыргыз адабиятынын тарыхында драмалык тектин негизги белгилери болгондугу талалсыз. "Манас" айтуу, акындардын айтышы сыяктуу өнөрдүн түрлөрүндө драмалык жанрдын негизги касиеттеринен болгон кагылыш, аткаруу өнөрүнө таандык сапаттар кадимкидей даана көрүнөт. Эгерде драмалык чыгарма көбүнчө адамдардын кыймыл-аракетинен, кагылыш-тарынан түрдүүчө тагдырлардын талаш-тартыштарынан кураларын эске алсак, бир нече манасчылардын эрегише, жарыша эпосту аткаруусу, ондогон акындардын сөз бермети аркылуу таймашышы драмалык тектин улуттук көрөңгөсү болуп эсептелет.»¹ - деген оюна толук кошулууга болот. Чынында эле, «Манастын уулу Семетей», «Курманбек», «Жаңыл» драмаларынын баатырдык эпостордун сюжет-теринин негизинде жазылгандыгын эпостун, болгондо да, баатырдык эпостун сюжетиндеги согуш картиналары, баатырлардын эрөөлдөрү, уруулардын, каада-салттардын, адамдардын кагылышуулары драманын негизин түзгөн конфликт үчүн бай материал бере алгандыгына байланыштырууга болот. Экинчиден, эл өздөрү сүйгөн эпостук каармандарды, алардын тагдырларын «жандуу» сценадан көрүүгө дайыма ынтызар экендигин да эске алуу керек.

Жанры боюнча фольклордук-баатырдык (М. Борбугулов, Ж. Шериев) деп аталган, жалпы адамзаттык түбөлүктүү идеяны Мекенди сүйүү, аны коргоо идеясын алып жүргөн «Манастын уулу Семетей» драмасынын программага жаңы киргизилиши окуучуларды патриотизмге тарбиялоодо зор мааниге ээ болсо, белгилүү өлчөмдө драмалык текти окуп-түшүнүүнүн кыйынчылыгын жеңилдетет, себеби кантсе да эпостук сюжет менен окуучулар аздыр - көптүр тааныш, эң болбогондо, «Манас» үчилтиги менен ооз жүзүндө болсо да кыргыз баласы кабардар. Ошондуктан, бул драманы окутууда эки текке жаткан бир эле сюжетти, каарманды, композицияны, көркөм кепти, чыгармачылык ыкмаларды ж.б. салыштыруу эпос менен драманын окшоштук,

¹ Жээналы Шери уулу Адабият таанымкчы. — Ош: 1993, 95-бет.

айырмачылыктарын таанып - билүүдө далилдүү мүмкүнчүлүктөрдү бере алат.

Биздин оюбузча, ушул колдонмодо сунушталган материал, усул, ыкмалар тигил же бул өлчөмдө «Манастын уулу Семетей» ж.б. драмаларды үйрөтүүдө мугалим тарабынан пайдаланылышы мүмкүн. Болгону, ар бир кыргыз адабиятчы мугалим өзүнүн ишиндеги конкреттүү окуу шарттарын, окуучулардын реалдуу окуу мүмкүнчүлүктөрүн¹, ар бир сабактын оптималдуу вариантын тандап алууну², иллюстративдик материалдардан пайдаланууну ж.б. эске алуусу абзел.

Драмалык чыгармаларды үйрөнүү сабактарында мугалим кандай метод, ыктарды пайдаланбасын, аларды өркүндөтүп, вариациялап туруусу максатка ылайыктуу. Бул чыгарманын көркөм байлыгын, идеялык мазмунун толук, туура талдоо үчүн, окуучулардын драмалык чыгарма жөнүндө билимдерин тереңдетүү үчүн, ошондой эле патриоттук сезимдерин, жогорку идеалдарга умтулуу сезимдерин өстүрүү үчүн зарыл.

1. Бекбоев И., Тимофеев А.И. Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы, Фрунзе. Мектеп; 1988. 6-22-беттер.

2. Жогорку эмгекте, 22-176-беттер.

«МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ» ДРАМАСЫН
ОКУТУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ.

Адабий тектин негизгилеринин бири катары драманы окутуунун методикалык аспекти анын адабий негизи менен ажырагыс байланышта. Азыркы методика илими драмалык чыгармалардын өзгөчөлүктөрүн аныктап, негиздеп көрсөткөн кеңири материалдарга таянат.

Драма (гр. аракет)-сахнага коюлууга ылайыкталып жазылган чыгарма, өзүнчө бир адабий тек.¹

Драманын жетектөөчү өзгөчөлүктөрүнүн бири-терминдин аты айтып тургандай анын ички структурасынын форма түзүүчү элементи болгон **аракет**. Бул эң биринчи Аристотель², анан Гегель³, кийин Белинский⁴ тарабынан белгиленген.

Драма боюнча азыркы теоретиктердин бир катары (В. Волкенштейн, Е. Горбунова, В. Сахновский-Панкеев, В. Хализев) ошол эле аракетти анын негизги касиети катары бөлүп карашат. Бул ой В. В. Кожинов, И. А. Гуляев, М. Борбугулов ж.б. тарабынан өнүктүрүлгөн. В.В. Кожинов, мисалы, эпосту, лириканы, драманы айырмалоодогу негизги ориентир деп, биринчисинин негизинде- көркөм өздөштүрүлгөн окуя, лирикада- «көңүл кушу» (настроение) же сезим абалы, а драманын негизинде- аракет жата тургандыгын белгилейт⁵.

Ал эми «драмада **диалог** (монолог) аракетти уюштуруунун бирден бир жолу болуп эсептелет».⁶ Мындан биз драмада окуя

¹ Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. (түзгөндөр: Ж.Шериев, А. Муратов); - Фрунзе: «Мектеп», 1987. 30- бет

² Аристотель. Поэтика. - Москва: 1951, 115- бет.

³ Гегель Эстетика. т. 3, 357- бет.

⁴ Белинский В. Г. соч. т. 3, 1948. 350- бет

⁵ Кожинов В. В. К. проблеме литературных родов и жанров. Теория литературы. Москва. 1964. 39-49-беттер.

⁶ Борбугулов М. Адабият теориясы. Бишкек: 1996. -463- бет.

(аракет) каармандардын диалогунда өнүгө тургандыгын түшүнөбүз. Персонаждардын өз ара аракеттери бир гана сүйлөшүүлөрүндө ишке ашат, ошондуктан диалог драманын айырмалоочу формасы болуп эсептелет.

Диалогдо драманын кыймылдаткыч күчү болуп эсептелген жана «белгилүү бир максатты көздөгөн мүнөздөрдүн өз ара аракеттеринен, объективдүү шарттардан келип чыккан»¹ конфликт (лат. кагышуу) өсүп жетилет. «Ар кандай эле адабият чыгармасынын сюжетин өнүктүрүүчү конфликт тигил же бул даражада роль ойной турган болсо, драмада ал драматургиялык аракетти өнүктүрүүнүн башкы пружинасы жана мүнөздөрдү ачуунун негизги каражаты болуп кызмат кылат».² Белгилей кетчү нерсе, драмага курч конфликттер мүнөздүү жана алар карама-каршы идеяларды алып жүрүүчүлөрдүн (адамдардын) ортосундагы кагылышуулар болуп саналат.

Драмалык чыгарманын дагы бир өзгөчөлүгү драмалык мүнөздөн көрүнөт. Лирика менен эпостон айырмаланып, драма үчүн адамды анын турмушундагы бурулуш моментинде, маанилүү маселе чечүү, жооптуу чечимдерге келүү абалында сүрөттөө мүнөздүү. Ошондуктан драмалык образ, бир жагынан, «өзүнүн негизги ойлору, сезимдери, умтулууларынын бир максатка топтолгондугу, зор чыңалууда»³ сүрөттөлгөнү, экинчи жагынан, «толук эмес, бир жактуулугу»⁴ менен эпостук образдардан айырмаланат.

Драмада жазуучунун чыгармачыл «мени» анын персонаждарына сиңип кетет. Пьесада окуя болуп жаткан орун, чөйрө, ал окуяга катышкан каармандар жөнүндө автордук сүрөттөө жок, анда автордун баяндоосу же ой жүгүртүүсү, сценалык мүнөздөмөсү таптакыр түшүп калат. Булардын баары каармандардын диалог, монолог, полилогдорунда берилет, башкача айтканда, өздөрү жөнүндө каармандар өздөрү

¹ Сахновский- Панкеев В. Драма. Конфликт. Композиция. Сценическая жизнь. - Л., 1969. 9- бет.

² Борбугулов М. Адабият теориясы. Бишкек: 1996, 463- бет.

³ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. - Москва: 1971. 390- бет.

⁴ Сахновский- Панкеев В. Драма. Конфликт. Композиция. Сценическая жизнь. - Л., 1969. 41- бет.

сүйлөшөт. Мына ушул жагдай драмалык кептин өзгөчөлүгүн пайда кылат.

Драматургдар да, драманын поэтикасын изилдөөчүлөр да драмалык кептин зарыл белгиси деп, ар бир персонаждын тилинин анын мүнөзү менен шартталуусун, башкача айтканда, ага мүнөздүүлүгүн эсептешет.

«.....эң курч, ошол эле учурда эң тар... эпос менен салыштырганда башка сюжеттик линиялар менен кесилишпеген карама-каршылыктарда курулган»¹ драмалык чыгарманын сюжети өзүнө тиешелүү өзгөчөлүккө ээ. «Драмалык чыгармада убакыттын өзү телескоптук тездикте, башкача айтканда, сценада бир нече саатта ондогон жылдар өтө берет».² Ошондуктан драматург окуялардын «өтө ишенимдүүлөрүн жана сүрөттөөгө алынгандын көркөм бүтүндүгүн бузбастан көрсөтө ала тургандарын тандап алып, сүрөттөөнү чектөөгө аргасыз болот»,³ себеби драма А. Н. Островский «сценалуулук» деп атаган касиетти өзүнө камтыйт.

Драмалык чыгарманын театрга багытталышы бул тектин чыгармаларына бир катар талаптарды коет. Театралдык постановканын мүмкүнчүлүктөрү пьесанын композициясынын өзгөчөлүктөрүн белгилейт. Мында композиция персонаждардын көрктүү кептери, пьесанын көшөгө, сүрөт, актыларга бөлүнүшү, К. С. Станиславский белгилеген «суу алдындагы агым» («подводное течение») деп атаган подтексттер, пауза, жест, мимикалардын жардамы менен рельефтүүлүккө ээ болот. Ошондуктан тажрыйбалуу драматургдар сцена закондорун эске алып, өзүнүн чыгармасынан пьесада окуяны акырындаткандардын, көз менен көрө тургандардын баарын алып ташташат. Демек, драмалык композиция каармандардын кагылыштары, күрөштөрү, аракеттери, диалог, монолог, полилогдорунан тышкары акт, сүрөт, көшөгө, көрүнүштөрдөн турат.

¹ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. - Москва: 1971. 391- бет.

² Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. - Москва: 1971. 391- бет.

³ Горбунова Е. Вопросы теории реалистической драмы. Москва: 1963. 41- бет.

Белгилүү акын, драматург Жалил Садыковдун «Семетей» эпосунун сюжетинин негизинде жазылган «Манастын уулу Семетей» драмасын жаңы программа 7-класска сунуш кылып, ага 5 саат ыйгарылган. Элдик чыгармалардын сюжеттеринин негизинде жазылган драмалардан буга чейин орто мектептерде К.Жантөшевдин «Курманбек», К. Маликов менен А. Куттубаевдин «Жаңыл» драмалары атайын саат бөлүнүп, милдеттүү түрдө окутулуп келген. Бул эки драманы окутуу маселесине проф. Б. Алымов өзүнүн эмгектеринде¹ кеңири токтолгон. Ал эми «Манастын уулу Семетей» программага жаңыдан гана кирип, аны окутуу жөнүндө ачт сөз боло элек. Бул драманы окутууда программа: «Элдик эпостун драмалык формага келтирилиши. Драмадагы патриотизм. Мекенди эңсөө, эне-бала, ата-бала, дүшмандар менен күрөш, өч алуу. Баатырдык, сулуулук, уздук, салт-санаа маселелери. Образдарды ачуудагы эпикалуулук жана драматизм. Драмадагы конфликттер жана анын кыймылдаткычтары. Каармандын мүнөзүн ачуудагы кырдаалдар жана кагылыштар. Эпостун тили жана драманын тили; окшоштуктар жана айырмачылыктар»² сыяктуу маселелерге көңүл бөлүү керектигин көрсөткөн. Драманы окутуп-талдоого байланыштуу миңдай жумуштар менен проблемалар, эң негизгиси, драманы адабий чыгарма катары талдоого багытталганда гана оң натыйжаларды берерин унутпоого тийишпиз.

«Манастын уулу Семетей» программага жаңыдан киргизилгендиктен, бул драманы окутуунун жол-жобосун көрсөткөн көрсөтмөлөр гана эмес, жаңы окуу программасына ылайык окуу китебинин жарык көрө электиги, ошондой эле аны окутуу боюнча мектеп тажрыйбасынын караманча жоктугу мугалимге бир топ кыйынчылыктарды туудурары шексиз. Ошого карабастан адабият мугалими «Кыргызстан» басмасынан чыккан Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» аттуу китебине, жогоруда аты аталган проф. Б.Алымовдун

¹ Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Фрунзе: «Мектеп», 1981. - 203-212- беттер.; Биздин адабиятты 7-класска окутуу. - Фрунзе: «Мектеп», 1983, - 161-172- беттер; Кыргыз совет адабиятын 8-класска окутуу. Бишкек: «Мектеп», 1991. - 110-120, 135-155- беттер.

² Кыргыз адабиятынын программасы. - Бишкек: «Мектеп»; 1996. 24- бет.

эмгектерине, Кыргыз мамлекеттик драма театрынын жана Оштогу Бабур атындагы өзбек музыкалык-драма театрынын койгон спектаклдерине, Кыргыз радиосунун адабий-драмалык редакциясынын «Театр микрофондо» аттуу берүүсүнө таянып, аталган драманы окутууда аздыр-көптүр ийгиликтерге жетишүүгө болор эле. Себеп дегенде «Манастын уулу Семетей» рампасынын жарыгын көргөн күндөн баштап адабий коомчулуктун назарын өзүнө буруп, ал туурасында адабиятчылардын, театр сынчыларынын, карапайым көрүүчү театр ышкыбоздорунун ой-пикирлери жарык көргөн. Айрыкча, бул драма Республиканын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына көрсөтүлгөн мезгилде ал боюнча көптөгөн макалалар жарыяланган. Ошентип, драма кадыресе адабий талдоого алынган, бул ой-пикирлерде анын режиссуралык жагына да көңүл бөлүнгөн.¹ Ал эми илимий-методикалык өңүттө аны окутуунун оптималдуу амалдарын иштеп чыгуу күн тартибиндиги маселе.

«Манастын уулу Семетей» драмасынын окуу китебине кайсы көрүнүштөрү кирсе болот жана суроо-тапшырмалардын системасы кандай болушу керек деген маселеге карата өз пикирибизди айтмакпыз.

7-класс үчүн келечекте чыга турган адабият боюнча окуу китебине драманын төмөндөгү үзүндүлөрүн сунуштамакчыбыз.

I көрүнүштөн: Көбөштүн Манастын тагына олтурушу, Кыргызчалдын куйтулугу, анын тилине кирип, Көбөштүн Каныкейге Кыргызчал менен Тазбайматты жуучулукка жиберген эпизоддор (Бакдөөлөт катышкан сценадан башкасы, 9-18 беттер);

II көрүнүштүн дээрлик бардык эпизоддорун: Кыргызчал менен Тазбайматтын Каныкейге жуучу болуп келиши, аларды Каныкейдин ордодон кууп чыгышы, Чыйырдыны Семетейди көтөртүп качырып, Каныкейдин Көбөштөрдү күтүп калышы, Көбөштүн Каныкейди жарадар кылып, ордосун талашы (22- 36-беттер);

¹ Кулмамбетов Ж. Улуу мураска урмат.

Макешева А. «Манастын уулу Семетей». «Ленин туусу» (Талас областы) 1985., 24- сентябрь.

III - VII көрүнүштөрдөгү Каныкей менен Чыйырдынын Букарга качып чыгышы, Бакайдын аларга берген кеңеши жана жардамы, жол азабы, Ысмайылга учурап, Семетейди балалыкка тапшыруу, Семетей чоңоюп, жигит топтоп, согуш өнөрүнө машыгуусу, эшен менен Семетейдин кагылышуусу, Тайторуну байгеге кошуу, анын биринчи келиши жөнүндө жорго сөз менен баяндама берүүгө болот.

VIII көрүнүштөн Семетейдин Сарытазга жолугуп, өз атасы, эли-жери жөнүндө уккан эпизодду (85-87-беттер);

IX көрүнүштү бүтүндөй (88-89-беттер) киргизүү керек, себеби ушул көрүнүштө окуя өз чегине жетип, Каныкей менен Чыйырдынын күткөндөрү келип, Семетейди Таласка узатышат.

X көрүнүштөн бардык эпизоддор: Каңгайга салык ордуна кулдукка айдалып бараткан элдин, карыган Бакайдын оор абалын, Семетейдин элине келишин, Бакай, Сарытаз, элдин кубанычтарын, Жакып, Абыке, Көбөштөрдүн Семетейге уу беришин, алардын арам ойлору ишке ашпай, өздөрүнүн орго түшүшүн көрсөткөн эпизоддор боюнча баян этилип, эпилор ордуна берилген Чыйырды, Бакай, Каныкей баш болгон кыргыз эли Семетейдин түндүгүн көтөргөн эпизодду (112-114-беттер) толук берүү керек.

Жогорудагы үзүндүлөрдү сунуштоодо биз төмөндөгүдөй жагдайларды эске алдык:

1. Окуу китебинин көлөмү бир чыгармага 40 беттен ашык орун бере албайт, а биз тандап алган үзүндүлөр, баяндамалар 40 бетти түзөт.

2. I-II көрүнүштөрдү дээрлик толук алгандыгыбыздын себеби, окуучулар драманын окуясына баш оту менен кирип, каармандардын андан аркы тагдырлары жөнүндө ойлонууга мажбур болушат.

3. Эпостун да, драманын да идеялык-тематикалык мазмунунда орчундуу орунду ээлеген Каныкейдин Тайторуну Чабышын (байгеге кошушун) класстан тышкары сахна-сабак катары өтүүнү сунуш кылабыз, себеби бул VII көрүнүштө окуя негизинен манасчынын баяндоосу аркылуу өтөт. Негизги эки каарман: Каныкей менен Семетей гана сахнада ойнойт. Маанилүүлүгүнө карабастан бул көрүнүш окуу китебине

сунушталган жок, ошон үчүн сахна-сабак уюштурууда мугалим драманын текстинен пайдалана алат. Эпикалык жанрдын сахнадагы драмалык «өмүрү» окуучуларга эпос, драма, спектакль, режиссура, драматургдун чеберчилиги жөнүндө ойлоонууга оңтойлуу шарт түзөт.

Ар кандай жанрдагы чыгарманы талдоодо ириде анын эстетикалык табиятын, жанрдык өзгөчүлүгүн билүү керектигин белгилүү методисттердин баары бир ооздон айтышат.

Профессор Б. Алымов драмалык чыгармалардын жанр катары бир нече өзгөчүлүгүн санап келип, «драманын жанр катары өзгөчүлүгүн кашкайта көрсөтүп турган дагы бир мындай белгилери бар: драма ашып кетсе бир жарым-эки саат убакыттын ичинде сахнада коюлуп бүтөт. Буга байланыштуу анда адам турмушунун, тагдырынын эң ирилери тандалып алынат да, окуя адегенде эле курч конфликттен башталат.»² - деп жазат. Профессор Бек Алымовдун бул ою, албетте, «Манастын уулу Семетей» драмасына да таандык. Эмесе, ушул ишибизде «Манастын уулу Семетей» драмасынын мисалында драмалык чыгарманы окутуунун маселелерин драмалык чыгармалардын дал ошол өзгөчүлүгүнөн баштамакчыбыз. Бул үчүн драма менен эпостун өзөк окуяларын салыштырып, жомоктогу кандай проблемалар драматургду кызыктырганына, кандай окуялар менен маселелерди тандап алып, аларды сахнага кандайча «жайгаштырганына» көңүл бурууга туура келет.

Эң эле биринчи драмадагы окуялар эпостун сюжетин толук камтыбайт, андай болууга мүмкүн да эмес. Андай болгондо эле драманын жомоктон эч кандай айырмасы жок болуп калмак. Драмада Манастан айрылгандан кийинки кыргыз элинин, Каныкей, Бакай, Чыйырды, Семетейлердин тагдырларынын урунттуу учурлары: Манасты жоктоо (пролог), Кыргызчалдын ушагына ууккан Көбөштүн Манастын ордосун талашы, Чыйырды менен Семетейди алып, Каныкейдин Букарга качышы, Бакайдын качкындарга көрсөткөн жардамы, берген кеңеши, Семетейдин таякеси Ысмайылдыкындагы бала-

² Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын 8-класста окутуу. Бишкек. «Мектеп», 1991, 145-бет.

лык чагы, Каныкейдин Тайторуну чабышы, Семетейдин Сарытазга жолугушу, эне-баланын сырынын ачылышы, Семетейдин Таласка келиши менен окуя аяктайт. Драматург драманын эстетикалык табиятын эске алып, сахнадан алдын ала көрө отуруп, эпостогу андан аркы окуяларды драмага кийирген эмес. Дал ушунусу менен ал чоң утукка эгедер болгон.

Ж. Садыков окуяны Семетей төрөлгөндөн баштайт («Курманбек» драмасында окуя Курманбектин Корун, Тейитбек менен кагылышуусунан башталат) да, анын бөтөн жерде эр жетип, кыргыз жерине келиши менен аяктайт. Мындагы драматургдун негизги ою, максаты бөтөн элге, бөтөн жерге кеткен атуулдун элин-жерин душмандан коргоо үчүн өз жерине - Таласка келишин, Мекенин табуу идеясын берүү болгон. Бул жөнүндө автордун өзү «Кыргыз туусундагы» интервьюсунда: «Мени «Семетей» эпосу көп кызыктырчу эле. Эр айланып элин табышы жүрөгүмдү ээлеп, сахнага алып чыксам деп, үмүт менен жүрчүмүн»¹ - дейт.

Эпосто Семетейдин үйлөнүшү (сүйүү темасы) эң чоң тема, бирок Ж. Садыков бул темага атайын кайрылбайт, себеби бул тема «Айчүрөк» либреттосунда эң сонун ачылган. Окуучуларга драматургдун окуяларды максаттуу тандап алуу чеберчилигин кошо түшүндүрө баруу керек.

Дагы бир белгилей кетчү нерсе драмада эпостук стиль сакталган. Бул да драматургдун ийгилиги, анткени аны жазган чоң акын. Мына ушул жерде эпостогу бардык окуяларды драмада камтууга мүмкүн эместигинин эң негизги себебин эпостун эстетикалык табиятынан издөөгө тийишпиз. Башка жанрлардан айырмаланып, эпосто тигил же бул каармандын таржымалы, башынан өткөргөн окуялары, портрети, көрсөткөн эрдиктери, тигил же бул окуя, эпизод, жоо аттарынын тарыхы, сыны, өзгөчөлүгү, жоо-жарак, буюм-теримдердин ар биринин кайдан келип, ким тарабынан жасалгандыгы, касиеттери бир нече ирет кайталанат. Бул эпостун обон менен оозеки айтылышына ылайык бап келип турат. Манасчы эмоцияга берилип кетип, көбүрүп-жабырып, буркан-шаркан түшүп, баян-

¹ Ж. Садыков «Илхам келсе, кунбу-тунбу иштей берем». «Кыргыз туусу» гезити, № 118 (22014) 2-4-декабрь, 1997-ж.

дап жаткан окуяны токтотуп, кыргыз элинин же бир каармандын мурда башынан өткөн окуяга тереңдеп кирип, мурдагыдан да эргип, кайталоолорго жол берген учурлар арбын кездешет. Мындай учурга «Семетей» эпосундагы Көзкамандардын окуясынын Каныкейдин жомогунда кайталанышы мисал боло алат. Ал эми драманын табияты мындай кайталоолорду көтөрө албайт. Ошондуктан прозалык чыгарманы сахналаштырууга караганда ыр түрүндөгү жомокту сахналаштыруу кыйла татаал. Андай чыгарманы сахналаштыруу акындын гана колунан келет. Бул туурасында окуучуларга маалымат берүү ашыктык кылбайт. Жогорудагы ойлорду далилдөө үчүн эпос менен драманын эки-үч эпизодун салыштыруунун мааниси чоң. Анткени мындай салыштыруу окуучулар үчүн ары көргөзмөлүү, ары эпос менен драманын жанр катары өзгөчөлүктөрүн терең өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт.

ЭПОСТО	ДРАМАДА
<p>Манас өлүп, Каныкей кара кийип калат. Келерки жылы ашын бермек болуп, кандар тарашат. Көбөш кандык кылып, Жакыптын ою бузук. Ал Абыке, Көбөш, 40 чорону чакырып, арака берип: «Каныкейди бириң алгыла, Бакай пара алып, жеңенерди текеченин Ормонбекке качырат экен деп уктум», - дейт. 40 чоро каршы. Абыке баш тартат.</p>	<p>Манастын тагында Көбөш олтурат. Өргөөгө Жакып, Кыргызчал кирет. Кыргызчал: «Бакай Каныкейди ордосу менен текеченин канына 6000 жамбы, 1000 кундузга сатыштыр», - деп ушактайт. Жакып Абыке, Көбөшкө: «Жеңенерди бириң алгыла», - дейт. Абыке баш тартып, Көбөш Каныкейге үйлөнмөк болуп, Кыргызчал менен Тазбайматты жуучулукка жиберет. (1 көрүнүш).</p>
<p>Көбөш макул болуп, Кыргызчал менен Тазбайматты Каныкейге жуучу жиберет. Каныкейдин буга ачуусу келип, Кыргызчалдын тегирмендей куйругунун теңин бөлө чабат. Жуучулар араң качып кутулушат.</p>	<p>Манастын ордосу. Кара кийген Чыйырды менен Каныкейдин ортосунда бешик. Кыргызчал менен Тазбаймат Көбөштүн буйругу менен келгендерин айтышат. Каныкей Тазбайматты актинте менен далортого саят. Экоо качып кутулушат. Чыйырды менен Каныкей Семетейди аман сактап калууну ойлошот. Чыйырды баланы алып, Кеңколдун токоюн көздөй кетет.</p>
<p>Көбөш жеңесин күч менен алууну чечет. Каныкей ордодогу 60 кошокчу катыңды кууп чыгып, Семетейди берип, Чыйырдыны качырат.</p> <p>Каныкей Каракундун баласын (Жообузарды) сурайт. Каракуң көнбөгөн соң, аны өлтүрүп, баласын тартып алат да, эмизип отуруп калат. Ордону басып кирген Көбөш баланы алты боло чаап, Каныкейдин эмчегин жара сабайт. Шууту арачалайт. Каныкей жарадар, журтта</p>	<p>Каныкей Көбөштөрдү күтүп,</p>

Каныкей чоролорду жоктоп, Манастын күмбөзү менен коштошуп Чыйырдыны жетелеп, Семетейди көтөрүп, Букарга качмак болду. Жолдо 6 күн ачка калышат. Жорулардан өшкө тартып алып, бышырып берет.

Каныкей сайгактаган торпокту кармап алат. Ал окул атасы Карымбайдыкы экен. Карымбай Каныкейди уруп, торпогун алып кетет.

Бакай качкындардын изине Кумайыкты салып, жете келет. Бакай 2 байтал, 2 чанач сүт ала келген. Качкындарды үңкүргө жашырып, 6 аркар, 4 кулжа атып, эт, отун камдап берип, айылга кетет. Эт бузулуп, Семетей жебей, аргасы түгөнгөн Каныкейлер жолго чыгышат.

Тайтору менен Акборчукту токуп алып, Бакай үңкүргө келсе, эч ким жок. Качкындардын артынан жете барып, аттарды мингизип: «Самаркан, Кокон, Анжиян тарапка барбагыла, ал жерде Манастын душмандары көп, Букарга баргыла, Гүлтокойго жетип, эс алгыла. 12 жыл күтөмүн, ага чейин атасын билгизбе, кастар көп», - деп кеңешин берип атказат

ордодо калат. Көбөш Каныкейдин көкүрөгүн жара чабат.

Каныкейге жардамга келген Сарытазды чоролорго карматат.

Жакып келип, Семетейди жок кылуу керектигин айтат. Көбөштүн буйругу менен чоролор Семетейди издеп жөнөшөт. (II көрүнүш).

Кырма дары жаап, жараагын таңып, сырбаранды асынып, сур чепкенди кийип, Каныкей Чыйырдыларды табат. Баланы эмизип жатканда, дубүрт угулуп, Бакай жете келет. Манасты жоктошот. Бакай Букарга качууну кеңеш берет: «12 жыл күтөм. Аман барып, аман келгиле!» - деп коштошот. Мине келген Тайтору мингизип, качкындарды узатат. Каныкей Талас менен армандуу коштошот.

(III көрүнүш).

Жогорудагы 3 эпизодду салыштыруудан бирин-бири улаган окуялардын драматург тарабынан кантип кыскартылып, драмалык формага салынгандыгын, башкача айтканда, өзгөртүлгөндүгүн даана көрүүгө болот.

Ж.Садыков эпостун сюжетин кыскартуунун дагы бир оңтойлуу жолун тапкан. Ал - авансценадагы манасчынын баяндоосу. Манасчынын жардамы, айрыкча, VII, X көрүнүштөрдө өзгөчө таасын сезилет. Бул көрүнүштөрдө манасчынын үнү окуянын бардык этабында: башталышы, өнүгүшү, аякташында берилип, бир жагынан, сахнанын артындагы окуяны сахнада жүрүп жаткан окуя менен жалгаштырып, өтмө катар өткөрүп турса, экинчи жагынан, окуянын жүрүшүн тездетүүгө жардам берет. Ошондой эле драманын эпикалуулугун арттырып турат.

Эпосту драмалык формага келтирүүдө драматург орундуу пайдаланган ыкмаларды окуучулардын түшүнүшү үчүн аларды эпостун тексти менен таныштыруу максатка ылайык. Жаңы

программа боюнча «Семетей» эпосун окуучулар 8 - класста окуп - үйрөнүшөт. Ошондуктан бир окуя же бир нече эпизодду коллективдүү түрдө окуп, салыштырууга болот.

Биздин пикирибизде, программада «Манастын уулу Семетей» драмасы 7-класста эмес, 8-класста «Семетей» эпосунан кийин берилсе максатка ылайыктуудай, себеби эпосту үйрөнбөй туруп, аны драмасы менен салыштыруу окуучулар үчүн бир топ кыйынчылыкты алып келет. Эпостун тексти менен толук таанышып, аны бардык планда талдап үйрөнгөндөн кийинки эки текке жаткан бир эле сюжетти салыштыруу мыйзам ченемдүү болмок.

Драма жетилген каарман, курч конфликттен, жетилген окуялардан башталарын окуучуга, сөзсүз, түшүндүрүү зарыл. «Манастын уулу Семетей» драмасы Жакып баш болгон Манастын туугандары менен Каныкейдин ортосундагы курч конфликтиден башталып, драманын акырында да дагы эле алар менен Семетейдин пикир келишпегендиктери жана анын оң чечилиши менен аяктайт.

Программада драманы окутууга арналган 5 саатты туура, максатка ылайык бөлүштүрүүнүн мааниси бар. Төмөндө биз бөлүштүрүүнүн болжолдуу варианттарын сунуштамакчыбыз:

I.

- 1 - сабак : Киришүү лекциясы. I -II көрүнүштөрдү комментарийлүү окуу.
- 2 - сабак : III-VIII көрүнүштөр боюнча сабак - сахна менен сабак - аңгеме
- 3 - сабак : 9-көрүнүштү ролдор боюнча окуу.
- 4 - сабак : Каныкейдин образына арналган сабак-дипут.
- 5 - сабак: Калган образдарды жана драманын идеялык-көркөмдүк мазмунун талдоого арналган жыйынтыктоочу сабак.

II.

1. Драмадагы негизги конфликт. Каармандардын турмуштук позициялары менен таанышуу (I-II көрүнүштөрдү комментарийлүү окуу) - 1 саат.
2. Семетейди куткаруу. (III-VIII көрүнүштөр боюнча окуучулар менен аңгемелешүү) - 1 саат.
3. Мекен ышкысы (VIII көрүнүштү ролдор боюнча окутуу жана IX көрүнүштү көрктүү окуу) - 1 саат.

4. Эл баатырынын өз элине келиши (X көрүнүштүн үстүндө иштөө менен каармандарга мүнөздөмө берүү) - 1 саат.
5. Эпос жана драма. (Драманын жанрдык өзгөчөлүктөрү жана драматургдун чеберчилиги) - 1 саат.

III.

1. «Эми, бардыгынын эсебин өзүм табамын» (Көбөш жана анын максатташтары) - 1 саат.
2. «Мойнуна тумар тагып ал,
Башы менен багып ал!» (Каныкей, Чыйырды,
Ысмайыл) - 1 саат.
3. «Ала - Тоо, Талас - Мекениң,
Ак калпак кыргыз өз элиң». (Сарытаз жана Семетей) -
1 саат.
4. «Гуйгундун келди туягы,
Кубана турган күн бүгүн» (Бакай) - 1 саат.
5. «Колду кура, жаш баатыр.
Узун болсун өмүрүң». (Эл. Драманын идеялык-тематикалык мазмуну) - 1 саат.

Аябетте, ар бир мугалим өзүнүн чыгарчылыгына, окуучулардын адабий деңгээлине ж. б. жараша мындан башкача бөлүштүрө алат, кандай болгондо да бул сабактарда окутуучу эң биринчи драманы адабий чыгарма катары талдоого алууну, аны көрктүү окууну, эпос менен салыштыра окутууну эсте тутуусу абзел.

Драманы талдоодо мугалим окуу китебинде берилген суроо-тапшырмаларды жетекчиликке алат. Төмөндө биз болочокто чыга турган жаңы окуу китеби үчүн I-III көрүнүштөр боюнча суроо-тапшырмалардын болжолдуу тизмесин сунуштамакчыбыз.

1. Кыргызчалдын «Бакай текеченин канынан алты миң жамбы, миң кундуз алып, Каныкейди ордосу менен бергени жатыптыр» деп, ушактаганынын максаты эмнеде? Көбөштүн «атан өлсө, тайлак бар, кому жерде калбайт» деген сөзүнөн кыргыздардагы кайсы каада-салтты билүүгө болот? «Каада-салт жана анын жаман-жакшысы» деген темада сочинение жазгыла. «Эмчек сүтүн бербесе да, элик сүтүн берген» деп, Каныкейге үйлөнүүдөн баш тарканына Абыкени кандай аңам катары

ОШСКИ? ТЕСУЛА С. БЕЛДЕН
17 - УЛЕЖ, С. КИТ

ИНВ. № 714939

бааладыңар? Ушул көрүнүштө Жакып менен Көбөштүн карманып-тутунган жолдоруна эмнени баамдоого болот?

2. Жуучулукка келген Кыргызчалдын мүнөзүнүн кандай сапатын байкадыңар? Тазбайматтын Кыргызчалдан айырмасы барбы? Бул көрүнүштөгү Каныкейдин сөздөрүнөн, аракеттеринен анын кандай сапаттарын көрөбүз? Аны Акылай менен (эпос боюнча) салыштыргыла. Абыке, Көбөштүн мүнөздөрүн дагы тереңирээк ачып көрсөткөн көркөм каражаттар кайсылар? Жакыптын дегеле түпкүлүгүндө өз баласы Манаска кас экендиги эмнеден көрүнөт? Эмне үчүн ал балдарынын ичинен жалгыз Манаска каршы?

3. Каныкейдин кайрат-күчүн, аялдан чыккан сырттан экендигин далилдеген окуялар кайсылар? Чыйырдынын «Ала-Көл элек, саз болдук, Ала-Тоо элек, пас болдук» дегенин кандай түшүнөсүңөр? Качкындарга Бакай кандай жардам, кеңеш берет? Каныкейдин эл-жерге болгон сүйүүсүн, арманын, келечектен үмүтүн камтыган монологдорун көркөм жатка айткыла.

4. Бул көрүнүштөрдөгү окуя, деталдардын эпостогудан айырмасы кайсы? Драматург өзүнүн фантазиясынан, кыялынан жараткан окуя, деталдар кайсылар?

Жогоруда биз I-III көрүнүштөр боюнча суроолордун болжолдуу системасын бердик. Мындай суроо-тапшырмалар калган көрүнүштөр боюнча да түзүлүшү зарыл. Анткени мындай суроо-тапшырмалар окуучулардын оюн ойготот, ар бир көрүнүштөгү окуяны, андагы драматургдун берейин деген оюн тереңирээк түшүнүүгө окуучуга багыт берет.

Драманын идеялык-композициялык түзүлүшүн талдоодо, эң башкысы, анын сценалык, режиссуралык жагына көңүл бөлүү - драмалык чыгармаларды окутуудагы негизги маселелердин бири экендигин профессор Б. Алымов өз эмгектеринде баса белгилейт. Мында драматургдун Мекен жана патриоттук идеяны ачуучу окуя, эпизоддорду эпостон иргеп, тандап алгандыгын, театр өнөрүнүн өзгөчөлүгүнө ылайык каармандарды кайрадан иштеп чыгып, аларга экинчи

өмүр бергендигин өзгөчө бөлүп көрсөтүү абзел. Драманын эпилонундагы Манастын журтуна түндүгү көтөрүлүп, өргөө тигилиши менен драматург Манастын ийги уланып, элдин өчкөн оту кайрадан тутанганын көрсөтүп, эл өзүнүн коргоочусуна ээ болгондугун символдоштурса, Семстейден Коңурбайдан Манастын өчүн алып берүүсүн Бакайдын суранышы, ага өмүр, жеңиш тилеп бата бериши баатырдык эпосторго мүнөзү «эл башына күн түшсө, эл коргогон эр келерин» түшүндүрөт Буларды Ж. Садыковдун көркөм табылгалары катары кабылдоо керек.

Драмалык чыгармаларды окутуудагы негизги маселелердин бири - жанрдын өзгөчөлүгүнө ылайык сабак формаларын: ролдорго бөлүштүрүп окутуу менен сабак-сахна, сабак-диспут, сабак-талдоо, сабак-аңгеменин ж.б. уюштурулушу. Бирок профессор Б. Алымовдун пикири боюнча «эң башкы нерсе ролдор боюнча окутуу менен сабак-сахнанын айырмачылыгын билүүдө турат.»¹ Окумуштуу бул оюн андан ары терендетип, драмалык чыгарманын тигил же бул көрүнүшүн ролдорго бөлүштүрүп окутуунун өзүнүн өзгөчөлүгү болорун, ал эми сахна-сабак өткөрүү андан да татаал экенин, сабактын бул түрү түмөн түйшүктү талап кыларын ишенимдүү далилдер менен көрсөтөт. Ошондуктан жогорудагы аталган VIII көрүнүш боюнча сабак-сахна өткөрүүгө туура келсе (1 вариант), анда мугалим ал көрүнүштү 10-15 минутага ылайыктап, чыгарманын көркөмдүгүнө доо кетирбей оңдоп, кыскартып, окуянын эң урунттуу, эң маанилүү жерлерин тандап алышы зарыл. Деген менен профессор Б. Алымовдун пикири боюнча эң эле биринчи адабият мугалиминин эстетикалык жогору татымы, искусствонун бардык салаа - түрлөрүнөн кадыресе кабары да болууга тийиш. Кыскасы, окумуштуунун оюна караганда, тигил же бул драма боюнча сабак-сахна өткөрөм деген мугалимден ар кандай адабий чыгармаларды кыябы менен кайдасына келтирип кыскартып, адаптациялап, инсценировкалай алган сценаристтик, аларды сахналаштыра алган режиссердук, сахнаны жасалгалай алган сүрөтчүлүк, аларга музыка тандай алган композитордук өнөр болушу да, сөзсүз, талап кылынат. Арийне, чоң окумуштуунун

¹ Б. Алымовдун аталган эмгегинен, 142-бет.

мындай чоң талаптарын ар бир эле мектеп мугалими аткара коюшу кыйын. Анын себептерин айтып, ажытын ачып отуруунун бул жерде кажаты да жок. Мындай талапты ар бир мугалимге коюнун өзү орунсуз экенин окумуштуу өзү да айтыптыр. Ошондой эле сахна-сабак өткөрүүнүн «татаалдыгы», бул иштин ар бир мугалимдин колунан келбеши, сабактын бул түрү боюнча бирин-эки мугалимдин тажрыйбалары, аларды жыйынтыктап-жалпылаган иштер эч кандай методикалык-илимий конценцияга негизделбеген куру сөз, жалган иллюзия, жасалма эффект экендигин окумуштуу кашкайта көрсөтүптүр.

Драмалык чыгармаларды үйрөнүүгө арналган сабактар мазмуну, формасы боюнча ошол жанрдын өзгөчөлүгүнө жараша болору жөнүндө жогоруда айтылды.

Ал эми окуучулардын аң-сезимин активдештирүү менен ажырагыс байланышкан сабактын эффективдүүлүгү драмалык чыгармаларды окутуунун оптималдуу ыкмаларын, усулдарын туура тандоого жана алардын бири-бирине айкалыштыра пайдаланууга байланыштуу.

Белгилүү методисттер Роговер, Е. С., Докусев А. М., Маранцман В. Г., Медведев В. П., Иманалиев К., Алымов Б., Батаканова С. Т., Чирковская Т. Ф. драмалык чыгармаларды окутууга карата сунушташкан усул, усулдук ыкмаларды жетекчиликке алып, «Манастын уулу Семетей» драмасын окутуу-үйрөтүүдө төмөндөгүдөй усулдук ыкмалардын системасын көрсөтөбүз:

1. жазуу жүзүндө суроолорго жооп алуу менен окуучулардын пьесаны алгачкы кабыл алууларынын өзгөчөлүгүн билүү (чыгармачылык окуу усулу);

2. сабактарды кинолоштуруу, спектаклди видеокассетага түшүрүү; сабакта пайдалануу (чыгармачылык окуу методу)

3. сүрөттөрдү, диапозитивдерди пайдалануу (чыгармачылык окуу);

4. текстти иллюстрациалоочу живопистин репродукцияларын пайдалануу (чыгармачылык окуу усулу);

5. драманын постановкасына байланыштуу сын-пикирлер менен окуучуларды таныштыруу (репродуктивдүү усул);

6. тигил же а бул үзүндүнү ролдор боюнча окуу (чыгармачылык окуу);

7. монологдорду жаттоо жана көрктүү окуу (чыгармачылык окуу);

8. алдын ала сунушталган темалар боюнча окуучулардын маалыматтары (жарым-жартылай изденүү же эвристикалык усул);

9. мемуардык булактарды пайдалануу менен пьесанын сценалык жагын ачып берүү (изилдөө усулу);

10. сюжеттин элементтерин талдоо жана каармандардын образдарын мүнөздөө үчүн материал топтоодогу жазуу иштери (эвристикалык усул);

11. диспут; (эвристикалык усул);

12. пьесада козголгон маселелер боюнча этикалык аңгемелер (эвристикалык усул);

13. магнитофонго жазылган пьесанын үзүндүлөрүн угуу (чыгармачылык окуу усулу);

14. пьесаны сахнадан көрүү, аны талдоо (чыгармачылык окуу, эвристикалык усулдар);

15. сочинение үстүндөгү иштер (эвристикалык усул);

16. мизансценаларды түзүү (изилдөө усулу);

17. этюддук ыкма (изилдөө усулу);

18. драманы «Семетей» эпосу менен салыштыруу (изилдөө усулу);

19. тексти үзүп-үзүп окуу (чтение с остановками) (сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн жазуу жана окуу);

20. оозеки кайра айтып берүү (тексте жакын, көрктүү айтып берүү, талдоонун элементтерин камтыган айтып берүү ж.б.) (чыгармачылык окуу эвристикалык).

Ушул ишибиздин максаты - жогоруда аталган ыкмаларды «Манастын уулу Семетей» драмасынын үстүндө иштөөдө пайдалануунун жол-жобосун көрсөтүү.

«Окутуунун ыкмаларынын ар түрдүүлүгү мугалимге ар бир сабакты кызыктуу, а сабактардын системасын эффективдүү өтүүгө, окуучуларга пьесаны окууга, сахнадан көрүүгө, магнитофонго жазылган пьесанын үзүндүлөрү менен таанышууга мүмкүндүк берет»¹.

¹ - Роговер Е. С. Разнообразие методических приемов в работе над драматическим произведением. Учпедгиз. - М., 1961, 5-бет.

«Манастын уулу¹ Семетей» драмасын окутууда ар түрдүү методикалык ыкмаларды пайдалануу бөтөнчө мааниге ээ, себеби алгачкы ирет драмалык чыгарманы үйрөнүү окуучулар үчүн кыйынчылыктарды туудурат: бизге тааныш эмес социалдык чөйрөнүн адамдарынын сүрөттөлүшү, саясий-социалдык, турмуштук жана философиялык маселелердин доорго жараша бөтөнчө чечилиши ж.б. Көрүнүп тургандай, «сабакта тигил же бул методдун бири гана эмес, а алардын айкалышкан ыкмалары аралаш колдонулат»¹.

Областтык мугалимдердин билимин өркүндөтүү институтуна курска келген кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин биз түзгөн анкеталарга берген жоопторунун жыйынтыгында драманын үстүндө иштөөгө байланышкан жумуштар бир катар кыйынчылыктарды туудураы билинди. Пьесанын сюжеттик - тематикалык негизин түшүндүрүүгө байланыштуу кыйынчылыктарды суралган мугалимдердин 10%, ошону менен бирге ага тиешелүү теориялык-адабий түшүнүктөрдү жеткирүүнүн кыйынчылыгын 25%, айрыкча драманы мазмуну менен формасынын биримдигинде, тилинин өзгөчөлүгүндө талдоонун кыйынчылыгын 28% белгилешкен.

Пьесанын үстүндө иштөө, аны окуучуларга үйрөтүүдө өздөрү практикаларында пайдаланып жүргөн салттуу ыкмалардан: ролдор боюнча көрктүү окууну 38%, айрым көрүнүш, сүрөт, көшөгөнү комментарийлүү окууну 21% аташкан. Элдик оозеки чыгармалардын негизинде жазылган драмаларды аттары уйкаш эпостор менен салыштырууну 5%, ал эми оозеки сүрөттөөнү да ошончосу белгилеген. Мизансценаларды түзүүнү, этюддук ыкманы «сынчыл ой жүгүртүүнү» дээрлик пайдаланышпайт, драмалык чыгармаларды окутууну башка предметтер менен мугалимдердин 15% гана байланыштырышат. А этюддук ыкма менен «сынчыл ой жүгүртүүнү» биринчи жолу угуп жаткандарын билдиришкен.

«Этюд - адабиятта кимдир бирөөгө, бир маселеге арналып жазылган кичинекей чыгарма. Методикада этюд - педогогикалык ыкма, билим менен ал билимди ишке

¹ З. Я. Рез *Методика преподавания литературы. Изд. 2-е, доработанное. М., 1985, 79-бет.*

ашыруунун айкалышуусундагы пьесаны түшүнүүнүн жана аны аткара билүүнүн таасирдүү жолу»¹

Адабият мугалимдери «Манастын уулу Семетей» драмасын окутуунун кыйынчылыктарын жаңы программага ылайык окуу китебинин жарык көрө электигинен жана бул драманы окутуунун методикалык колдонмосунун жоктугунан көрүшөт.

Коомдук аң-сезимдин өсүп-өнүгүү процесси жаштарга билим, тарбия берүүнүн улам жаңы, ар бир учурдун талабын чагылдырган милдеттерин аныктап турары мыйзам ченемдүү. Бардык өлкөлөр базар экономикасына жана демократиялык-социалдык тартипке өтүүнүн кыйынчылыктарын баштарынан өткөрүп жатканда, педагогдор өздөрүнө эң негизги суроону - XXI кылымда демократиялуу жана экономикалык жактан жетиштүү турмушка окуучуларды кантип даярдоо керек деген суроону - коюп жатышат. Коомдун азыркы өсүү темпинде бүгүнкү алган билимдер он жылдан ашпаган убакыттан соң же так эмес, же эски болуп калат. Ошондой эле америкалыктардын божомолу боюнча, келе жаткан кылымда адамдар аткара турган жумуштардын 25%тен ашыгы азыркы күндө турмушта жок, бар жумуштар да башкача мүнөзгө ээ болушат. Ошондуктан азыр окуу процессинин негизги милдети билимди алуу гана эмес, билимди эффективдүү жана "сынчыл ойлоо" менен өздөштүрүү болуп калууда. Батышта 1985-жылдардан баштап, практикада колдонулуп, оң жыйынтыктарды берип, методист-окумуштуулар тарабынан илимий-методикалык жактан негизделип, өзүнчө концепция катары дүйнө элдерине "Сорос" фонду аркылуу жайылтылып жаткан "сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн жазуу жана окуу" деп аталган окутуунун жаңы методу өндүрүшкө кирүүнүн алдында турат. Ой жүгүртүү - окуу, жазуу, сүйлөө, угуу сыяктуу эле процесс. Бул реалдуу нерсе жөнүндө комплексүү, активдүү, координациялуу ойлоону өзүнө камтыган процесс. А сынчыл ой жүгүртүү ... это естественный способ взаимодействия с идеями и информацией. Это активный процесс, возникающий или на международном уровне или случающийся спонтанно,

¹ Никольская С. Т., Майорова А. В., Осокин В.В. Выразительное чтение. - Л., Просвещение. 1990. 197-б.

который представляет обучаемому возможность жесткого контроля информации, таким образом, обучающиеся могут оспаривать, интегрировать, перестраивать, адаптировать или не принимать информацию во внимание".¹

"Сынчыл ой жүгүртүүнүн" негиздери кандайдыр бир тема боюнча окуучуларга мурдатан белгилүү болгон билимдерди пайдалануудан жана анын негизинде алдын ала божомолдоодон турган "мээге атака жасоодон", башкача айтканда, чакыруудан (вызов) башталат. Муну менен окуунун же изилдөөнүн максаты аныкталат. Андан кийинки стадия түшүнүү (осмысление) деп аталып, анда текст, лекция, ж.б. аркылуу жаңы маалымат берилет (алынат), окуучулар билим толук түшүнүлүш үчүн идеяларды же жаңы маалыматтарды өздөрүнүн жеке түшүнүктөрү менен салыштырышып теңдештиришет. "Сынчыл ой жүгүртүүнүн" кульминациясы болуп ой жүгүртүү (размышление) стадиясы эсептелет. Мында окуучулар окуунун жыйынтыгында алынган жаңы түшүнүктөрдү кошуп, өздөрүнүн мурдагы билгендерин кайра куруу менен контексттеги түшүнүктөргө баа беришет.

"Сынчыл ой жүгүртүү" методунун ыкмалары өтө көп, ага негизделген сабактардын моделдери да ар түркүн. Алардын ичинен адабият сабагында көркөм текст менен иштөөдө жогорудагы "Негиздерди" (ВОР) пайдалануу окуучулардын көркөм тексти окууга кызыгууларын ойготуп, ага сынчыл мамиле жасап, анын негизинде сынчыл ой жүгүртүп, өз алдынча баа берүүгө үйрөтүүдө практикада өз ордун, өз маанисин табат деп ишенебиз.

"Чтобы научиться в школе мыслить критически, лучше всего попробовать этот метод в качестве способа для изучения содержания, как чего-то являющегося частью ожидаемого результата повседневной плановой учебы."²

"Сынчыл ой жүгүртүүнүн" өнүктүрүү үчүн материал окуу программасы боюнча же андан тышкары, окуучулардын жаш курагына, классына, кызыгууларына ылайыктуу тандалып алынат. Биздин объектибиз болгон "Манастын уулу Семетей"

¹ Джейн Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл. Дальнейшие методы, способствующие развитию критического мышления. // Чтение и письмо для развития критического мышления. Пособие 2. Фонд «Сорос-Кыргызстан», Бишкек: 1998. 12-б.

² Ошондо...

драмасынын (VII класс) II көрүнүшүндөгү негизги драмалык конфликттин башталышы, каармандардын кескин аракеттери окуучулардын жандуу элестетүүлөрү, баа бере ой жүгүртүүлөрү үчүн эң сонун материал боло алат.

Драмалык тектин чыгармасы окуучудан элестете алуу жана каармандардын аракеттерине байкоо жүргүзүү аркылуу терең ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн талап кылат. Ал эми ой жүгүртүүнү өнүктүрүү "сынчыл ойлоонун" негизин түзөт. Сын көз менен кабыл алып, критикалуу ой жүгүртүү окуучуларга мазмундан четтөөгө, аны талдоого, анын баалуулугун, тууралыгын, пайдалуулугун жана маанилүүлүгүн окуучулардын мурда билгендеринин, жаңы түшүнгөндөрүнүн негизинде баалоого мүмкүнчүлүк берет.

Төмөндө биз "Манастын уулу Семетей" драмасына арналган биринчи сабакта драманын II көрүнүшүнүн текстин окуу аркылуу "сынчыл ой жүгүртүүнү" пайдалануу менен иштелген сабактын моделин сунуштамакчыбыз. (47-51-беттерди караңыз).

Алибетте, мугалим усул, ыкмаларды оптималдуу тандап алуудан мурда ар бир сабактын жана бир нече сабактардын (тигил же бул драманы окутууга арналган сабактардын) максаттарын жана мазмундарын аныктап алат. Мына ошол максат, мазмунга жараша сабактын структурасы, анда колдонулуучу методикалык ыкмалар жөнүндө ойлонулат¹.

Окутуунун формаларын, методдорун жана ыкмаларын тандап алуу үчүн окуу процесси болуп өтө турган реалдуу шарттарды, ситуацияларды анализдеп чыгуу керек. Мисалы: окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн (окуучулардын көпчүлүгүнүн даярдык деңгээли, окууга болгон мамилеси, таанып-билүү ишмердүүлүктөрүнүн мүнөздүү белгилери, окуп эмгектенүү көндүмдөрү) жана мугалимдин өзүн өзү анализдөөсүн (тиешелүү деңгээлдеги окуу-методикалык базанын болушу, сабак берүүнүн тигил же бул методикасын билүү жана пайдалануу даражасы, өзүнүн окуучулары менен мамилесинин атмосферасы) аныктоо зарыл²— деген окумуштуу-педагог И.Бекбоевдин талабы эксперименттик практикада көңүлдө тутулду.

¹ Бекбаев И., Тимофеев А.И., Сабактын оптималдуу вариантын даярдап откоруунун методикасы— Фрунзе: «Мектеп» 1988, 5-бет.

² Ошондо... 126-бет.

Драмалык чыгармаларды окуп-үйрөнүүдөгү негизги маселелердин бири - драмалык кепти көркөм окуу маселеси. Тилекке каршы, көркөм окуу жөнүндөгү маселе эмдигиче драмалык чыгармаларды окуу менен өтө сейрек байланыштырылып келатат, ошондуктан методикадан биз жалпы көрсөтмөлөрдү гана таба алабыз.

Драмалык кеп - өзүнүн табияты, милдети боюнча үн чыгарып окууга (айтууга) негизделген тике оозеки кеп. Ал адаттан тыш аракетке ээ. «Көркөм сөз - жазуучу үчүн драманын сюжетин өнүктүрүүчү бирден-бир каражат. Пьесада баары сөздүн жардамы менен ишке ашат», - деп жазат В. Успенский «Драматургиянын тили жөнүндө кабар» деген макаласында.

Ошондуктан пьеса тексттин оозеки айтылышын, сөздүн үндүн интонациялык мүмкүнчүлүктөрү менен байышын, речтин темпи менен ритминин айкалышын, көркөм окуунун сөздөн башка каражаттарынын ишке киришин талап кылат. Тажырыйбалуу окурман үчүн драманын текстин добуштуу окуу өз ичинен окуу процессинде ишке ашат, бирок окутуу шартында бул өтө татаал, дароо эле калыптана койбойт. Драмалык чыгарма, сөзсүз, үн чыгарып окулушу керек.

Пьесаны үн чыгарып окуу ансыз окуучуларга автордук ойду жана конфликтини түшүнүүгө, окуунун атайын ыкмаларына ээ болууга мүмкүн болбогон, драмалык окуя менен драмалык мүнөздөрдүн турмуштук чындыгын, маанилүүлүгүн, татаалдыгын көрсөтмөлүү демонстрациялаган талдоонун биринчи этабы, болгондо да, зарыл этабы болуп саналат.

Драмалык чыгармаларды көрктүү окууда бир топ туруктуу ыкма - мугалимдин окуусу. Мугалим тарабынан окулган татаал драмалык тексттер окуучулардын тексттин үстүндө аналитикалык иштөөлөрүн жеңилдетип, көркөмдүк-идеялык бүтүндүктө кабыл алынат.

Пьесаны ролдор боюнча окуу - кеңири тараган ыкма. Бирок мындай окуу эгер мугалим аны драмалык чыгарма менен танышуунун биринчи этабында колдонсо, өтө сейрек натыйжа алып келет. Ролдор боюнча окутууда ролдорду бөлүштүрүү да окуучуларды олуттуу даярданууга мажбурлай албайт, себеби маселе көрктүү окуунун техникасында деп түшүнүп, өзүнө ишенет. Натыйжада толук оңунан чыкпай, пьеса «жаңырбайт».

Үчүнчү, абдан сейрек көздөшүүчү ыкма - бир нече каармандар катышкан сценаны бир окуучунун (чтецтин) окуусу. Окуунун бул түрү окууга олуттуу мамиле менен даярдык көрүүгө мажбурлайт жана окуучуларга каармандардын мүнөздөрүн, конфликттүү кагылышуулардын маңызын туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Мындай окуу кыска сценканы окутуп, андан кийин анын бүтүндөй чыгарма менен карым-катышын талдоо, анын композициялык маанисин баалоо сунушталган учурда окуучулардын билимин текшерүүдө көп натыйжа берет.

Жогоруда аталган көркөм окуунун ыкмаларынын баалуулугун түшүнүү үчүн драмалык кепти мүнөздөй билүү керек. Мында биз сценада жаңырган сөзгө кайрылабыз, дал ошол «сөз аркылуу пьесанын сюжети жана конфликти ачылат; спектаклдин режиссерунун ою ишке ашат»¹. Албетте, класстык иштин шартында ролду ойноонун бардык этабын ишке ашыра албайбыз, буга зарылчылык да жок. Актердук аткаруу менен мектептик ролдор боюнча окуу эки башка нерсе. Сөз драмалык текстти көркөм кабыл алууда пьесанын образдарын өзүнчө добушка ээ кылуу драмалык текстти образдуу, көрктүү кабыл алууну өркүндөтүүнүн методикалык жолу катары экендиги жөнүндө болуп жатат.

Жогорудагы илимий-методикалык кеңештерди эске алуу менен «Манастын уулу Семетей» драмасын көрктүү окуу жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Класста мугалимдин аткаруусунда көркөм окула турган драмалык чыгармалардын биринчиси «Манастын уулу Семетей» болуп саналат. Бирок драманы бүтүндөй окууга убакыт да, шаа да жетпейт, ошондуктан мугалим көрктүү окуу үчүн драманын материалын тандап алат. Бир эле көрүнүштү, сценаны, эпизодду, диалог, монологду көркөм окууда тексттин айрым жерлерин ой, тыбыш, интонациялык жактан тереңдетип, көркөм окуунун ар түрдүү ыкмаларын пайдаланып, кайра-кайра окуп чыгуу зарыл.

«Манастын уулу Семетей» класста окулганга чейин бүтүндөй үйдөн өз алдыларында окуп келүүгө тапшырма берилет. Окуучулар окуп жатып, окуяны, каармандын психологиясын, өз ич ара мамилелерин көз алдыларына так

¹ Комякова Г. Слово в драматическом театре. М, «Искусство», 1974, 6-бет.

келтирүүгө аракеттенишет. Акырындык менен мүнөздөрдү ачуу үчүн, чыгарманын темасы, идеялык мазмуну, композициясы, конфликттин өсүшү жөнүндө жыйынтыктар чыгаруу үчүн материал топтошот. Бул окуу «карандаш менен окуу» деп аталып, окуучу окуунун жүрүшүндө өзүнүн эскертүүлөрүн карандаш менен жаза барат. Маселен, 9-көрүнүштүн башталышын алып көрөлү.

(Эшиктен Семетейдин жигити кирет).

Ж и г и т: (Бир азга батынбай туруп).

Баатыр,

Хан атаңыз чакырып жатат.

С е м е т е й: (Бери оодарылып, кекээр менен).

Хан ата?

(Семетей өз эли, өз

Каяктагы хан атам?

жери башка экенин

Сарытаздан баарын угуп алып, угуп капалуу)

Айткан сөзүн карасаң!

Ж и г и т: Антпеңиз, баатыр,

(Семетейге берил

Токойдон укканым тууралуу

гендигин көрсөтүүгө

Жан кишиге

аракеттенет).

Бир сөз айтсам, өлөйүн.

Сиздин буйрукту орундабасам,

Кантип жакшылык көрөйүн!

Мындай талаачага карандаш менен жазылган эскертүүлөр каармандардын кебинин подтекстин табууга, ага ылайык интонациянын каражаттарын пайдаланууга жардам берет.

Драмалык чыгармаларды көркөм окууда монологду, диалогду, ремаркаларды окуунун өз-өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар.

«Манастын уулу Семетей» драмасын өтүп жатып, мугалим Каныкейдин монологун көрктүү окууга даярдоосу керек.

Пьесадагы Каныкейдин монологу «Семетей» эпосундагы «Каныкейдин жомогунун» трансформацияланышы болуп саналат. Мындай «көчүрүп келүү» драматург тарабынан драманын жанрдык закон ченемине баш ийдирилген. Эпостогу «Каныкейдин жомогунун» өзү бир пьесанын мазмунун камтыйт. Жомок алты арамдын кордугунан башталып, Манас Каныкейди сыноо үчүн бактырган Кумайыктын, Сайкал

Семетейге тартуулаган Тайбуурулдуң, Желмаян менен Акшумкардын тарыхтары, Бакай, Кулчоро, Бөлөкбай (Семетейдин киндик атасы), Карлыгач (Манастын карындашы) баяндары айтылат. Чоң казат, Көзкамандардын окуясы кайталанат. Араларында Каныкей Семетейге насаат, акыл айтып («мындай кыл, тигиндей жасаба», «андан кабар ал», «Таластын суусун атаңдын элеси көрүнгөндө кеч», «Жакып сунган кымызды ичпе», «Аккелтени Көбөштөн, алты курчту Абыкеден сура» ж.б.), тапшырмалар берет.

Эпосто «Каныкейдин жомогу» идеялык-мазмундук планда кандай орунда турса, драмадагы Каныкейдин монологу да ошондой орунга ээ. Ошондуктан аны көрктүү окуунун максаты, милдети, жол-жобосу жөнүндө сөз болмокчу.

Монологдо Каныкейдин кыргыз жерине, кыргыз элине болгон чексиз сүйүүсү менен Манастын өлүмүнө байланыштуу андан айрылгандагы арманы жатат. Монологду көркөм окуудагы максат мына ушул Каныкейдин сүйүүсү менен күйүтүн окуучуларга жеткирүү болуп саналат. Семетейдин «эч болбогондо, элим кандай эл экенин, жерим кандай жер экенин айтып бергилечи» деп, жалбарганынан улам Каныкей нечен жыл жашырып, оозуна албай келген кыргыз, Талас, Манас ... деген сөздөрдү оозанып, зордук менен ичине катып келген сезимин сыртка чыгарып, башынан өткөндү баян этет. Мугалим Каныкейдин абалын көңүлдүн борборунда тутуп, анын жан дүйнөсүндөгү дүрбөлөндү сезип, баамдап, көңүл кушуна, маанайына жараша интонацияны таба билиши керек. Албетте, жест да эске алынат.

Аларды «айт» - десен, айтып берейин.

Эмесе, / угуп ал: /

Эки эненин ичинде{,}

Толуп жаткан муну бар... //

Психологиялык пауза.

Ал эмне деген муң? Элин, жерин таштап, качып келүүгө эки энени эмне аргасыз кылган эле?

Манастын көзү өткөн соң, анын атасы Жакып баш бо-

дун, Абыке, көбөштөрдүн. Семетейди өлтүрмөк, Каныкейге үйлөнмөк болгондорун, көрсөткөн кордуктарын уулуна оозу барып айта албай, Каныкей бир кыйналса, «балакатка жете элек, балтыр эти толо элек», «жери - Талас, атасы - Манас экенин угузуп, элине жөнөтөр учур боло элек» деп, эки кыйналып, аргасыздан сөзүн баштайт. Оор тыныгуудан кийин ал кыргыз эли-жеринен кабар берүүгө өтөт:

Арғын{,} кыргыз аралаш/

Элдин жайын билип ал,

Жылгындуу Кең-Кол, /кең Талас, /

Жердин жайын билип ал. /

Сенин жериң кыргызда; //

Кыргызда баатырлар да, таланттуулар да көп:

Орто малдан жалкы көп,

Оолуккандан тынчы көп. /

Жашыгынан курчу көп,

Жан жыргаткан ырчы көп. //

Кыргыз жери айбанатка да, канаттууга да, өнөргө да бай:

Боз коендон түлкү көп

Оюу /чийүү мүлкү көп. /

Өзөн-өзөн суусу көп,

Өрдөк{,} чүрөк, куусу көп. //

Кыргыздын жери - тегиз, малы - семиз, эгиз, жегени - жемиш:

Адырынан тегиз көп,

Арыгынан семиз көп. {,}/

Жалкысынан эгиз көп, /

Жапан чыккан жемиш көп...

Түрдүү куштар үн салса, уккандын көөнү бузулуп, сезими козголот:

Терекке тууган куштары, /

Теминип турчу учканы, { } //

Кайыңга тууган куштары, /

Камынып турчу учканы. /

Булбулу сайрап отурса, /

Муңдуу киши чыккысыз. /

Тоту куш талдан үн салса,

Күйүттүү пенде уккусуз...

Ушундай бейиштей жерден өз эрки менен ким кетсин:

Алмасы гүлдөп ачылган, /

Жемиши жерге чачылган, /

Арга жок, келген болчубуз,

Жергебиз Талас асылдан... //

Ушул жердеги психологиялык пауза узакка созулат; себеби Каныкей үчүн Манастын душман колуна мертингенин уулуна угузуу оңой иш эмес! Жогоруда Каныкейдин монологунун кыргыз жери, эли жөнүндөгү бөлүгүнүн аягында да, Манас жөнүндөгү бөлүгүнүн башталышында да, психологиялык паузанын болушу кептеги ойлордун биринен экинчисине өтүүнө байланыштуу эмес, Каныкейдин кыргыз жеринен аргасыз айрылганын билдирген арманы менен Манастын өлүмүн угузуу алдындагы тээ өткөн кайгылуу окуяны көз алдына саамга тарта койгон эскерүүгө байланыштуу.

Чоң казатта Манас далай кыргыз баатырларынан айрылган:

// Сенин атаң, шер Манас, /

Каңгайга кирип кайрылган. //

Катарлаш жүргөн чоронун,

Далайынан айрылган. //

Бир эле кыргыз баатырлары эмес, душмандын далай баатырлары да мерт болгон:

Обу жок ошол кармапта

Манжуудан эчен дөө өлгөн. /

Шыпшайдар менен Тикен алп,

Мадыкан деген жөө өлгөн. //

Бээжинди алып, жеңишке маарып калган Манас энөөлүгүнөн душманга алданып арманда кайтат:

Ошо, кең Бээжинге барганда,

Каңгайдын каны Коңурбай, {,} /

Кол куушуруп калганда,

Абайсыздан алдырып,

Калды дешет арманда...

Бөтөн жерде сакчы да уктап калабы?! Же Коңурбайдын баатырдык салтты бузары Манастын оюна келер болсочу!

Кең Бээжиндин чаткалда, /

Кара суунун баткалда. /

Чаңкап бүтүп эр Манас, /

Сууга бара жатканда, /

Сакчы турган Ажыбай,

Уйкуга көзү батканда,

Кечилдин каны Коңурбай,

Аркасынан жетиптир. /

Кыр арканын сүбөөгө

Найза сайып кетиптир...

Ошондо Манастын жанында болбогонуна Каныкейдин күйбөгөн жери күл болот. Көзкамардан куткарып алгандай эле анда да куткарып калбайт беле:

Атаңдын көрү дүнүйө, /

Катын болбой, эр болсом, /

Кароолчусу атаңдын,

Ажыбай болбой, мен болсом, /

Чийбейт белем сызыкты, /

Кечилдин каны Коңурга, { }

Көрсөтпөйт белем кызыкты! //

Көрүнүп тургандай, Каныкейдин монологу орточо тондун жогорулашы, темптин улам ылдамдашы менен бүтөт.

Мугалимдин көрктүү окуусунан окуучулар мурда сезбегендерди сөзүүлөрү керек: образдардын интонациялык боёкторун, элдик тилдин өзгөчөлүктөрүн, афоризмдин курчтугун, паузанын маанисин, Манастан айрылгандагы армандын пьесанын акырына чейин уланышын, Каныкейдин монологуна пафосун, Семетейдин Мекенин тапкандагы патриоттук духту ж.б.

Драманы окутууда эске алчу маселелердин бири - адабият теориясынан түшүнүк берүү.

«Манастын уулу Семетей» - мектеп программасы боюнча окуучулар биринчи тааныша турган драмалык чыгарма. Ошондуктан аны үйрөнүүдө окуучулар эпикалык жана лирикалык чыгармалардын үстүндө иштөө учурунда кездешпеген драманын закондору менен шартталган бир катар адабий-теориялык түшүнүктөр менен таанышышат. Бул окуучулардын адабий-эстетикалык жактан өсүүлөрүнө, кеп маданиятынын калыптанышына эффективдүү таасир көрсөтөт.

Бул маселеде айрым көрсөтмөлөрдү Е. С. Роговердин, Т. В. Чирковскаянын, С. Н. Юзбашевдин, С. Т. Батаканованын, А. Ж. Муратовдун эмектеринен табууга болот.

А. Муратов 5-8-класстардын окуучуларынын драмалык тексттин төрт өзгөчүлүгүн («драма-сценасыз өлүү нерсе» (Н. В. Гоголь), драмалык конфликт, диалогдук речь, драманын

окуяларынын тыгыздыгы) түшүнүүсү, аларды мисалдар аркылуу бекемдей алуусу алардын ар кандай драматургдун чыгармаларын кандайдыр бир даражада өздөштүрүүгө жарамдуу экендигин көрсөтө тургандыгын жазат.¹

Ар бир сабакта ар башка усул, ыкмалаарды көрсөтүүгө, сунуштоого аракет кыладык:

1-сабакта комментарийлуу окуу жана «сынчыл ойлоону өнүктүрүү» боюнча текстти «токтолуп окуу» (чтение с остановками), адабий сын-пикирлер жазылган карточкаларды пайдалануу, сюжеттин элементтерин талдоо жана каармандардын образдарын мүнөздөө үчүн таблицаларды толтуруу;

2- сабакта III-VII көрүнүштөр боюнча аңгеме-суқбат жана VIII көрүнүш боюнча сахна- сабакты көрүп, аны талкуулоо;

3 - сабакта IX көрүнүштү ролдор боюнча окутуу;

4 - сабакта диспут формасында Каныкей катышкан сценаларды талдап, Каныкейдин образын мүнөздөө;

5 - сабакта магнитофонго жазылган үзүндүлөрдү пайдалануу менен Семетей, Бакай, Көбөш, Жакып, Сарыгаз, Кыргызчалдардын образдарын талдоо жана драма менен анын спектаклинин көркөмдүк касиеттерине баа берүү жумуштары «Манастын уулу Семетей» драмасына арналган сабактардын мазмундарын түзөт. Бирок методикалык ыкмалардын тигил же бул түрү тигил же бул сабакта негизги ролду аткарганына карабай, бардык сабактарда (1-4 сабактарда) тексттин үстүндө иштөөнүн максатына жараша маалыматтарды системалаштыруу үчүн жазуу ишин кошо алып барууга туура келет, себеби драманын ар бир сценасында, ар бир эпизоддунда акырындык менен пьесанын идеясы ачылып отурат. «Пьесанын бардык сызыгы, жиби бир арканга өрүлөт; анын аты- «үзгүлтүксүз аракет»², - деген К. Станиславский. Бир нече сценаны окуп чыккандан кийин каармандар, негизги

¹ Муратов А. Ж. 5-8 класстарда адабият теориясын окутуу. «Мектеп», Ф., 1990, 25-бет.

² Горчаков Н. К. С. Станиславский. в работе режиссера с актером. Москва: изд. ВТО., 1958. 196-бет.

теманын өнүгүшү жөнүндө окуучулардын жаңы эмнелерди билгендиктерин тактап баруу, айрыкча, каармандын тилинин өзгөчөлүгүнө, пьесанын композициясына көңүл буруп, тарыхый-лингвистикалык комментарий берүүнү унутпоо зарыл.

ДРАМАНЫ ОКУТУУДА ТЕКСТТИН ҮСТҮНДӨ
ИШТӨӨ АРКЫЛУУ ЧЫГАРМАНЫН
СЮЖЕТТИК-КОМПОЗИЦИЯЛЫК
ТАБИЯТЫН ҮЙРӨНҮҮ.

7 -класстын окуучуларынын көркөм чыгарманы мазмуну менен формасынын бүтүндүгүндө кабыл алуу жана адабий анализ жүргүзүү билгичтигине толук ээ эместигин эске алып, «Манастын уулу Семетей» драмасын үйрөнүүдө негизги көңүлдү тексттин үстүндө иштөөгө бурабыз. Алибетте; биринчи сабакка чейин окуучулардын драманы окуп чыккандыктарынын учету алынат.

Биринчи сабакта киришүү сабактарынын ичинен киришүү лекциясын пайдаланууга боют. Анда:

1) автордун драматургиясы жөнүндө.

1-карточка

Бул драма («Манастын уулу Семетей» Ж. У.) акын жана драматург Жалил Садыковдун фольклордук чыгармаларды драманын тилине «каторуудагы» көп жылдык тажрыйбасынын үзүрлүү жемиши, драматургиялык чыгармачылыгындагы бийик сереси болуп калды. «Манастын уулу Семетей» автордун калеминен жаралганга чейин кыргыз көрүүчүлөрү анын элдик кенже эпостордун негизинде жазып сахналаштырылган «Төштүк», «Жаңыл Мырза» сыяктуу драмалары менен жакшы тааныш болушчу. Демек, «Манастын уулу Семетейдин» жаралышы алдын ала чоң даярдыктан өткөн. Драманын ийгиликтүү жаралышы дал ошол алдын ала даярдыктын натыйжасы, эңсөкө сахналык эквивалент табуудагы автордун тынымсыз изденүүсүнүн жемиши. Ушул факторлорду эске алганда «Манастын» негизинде жазылчу драма Ж. Садыковдун гана калеминен жаралышы керек эле.

Ж. Кулмамбетов - театровед.
«Улуу мураска урмат»

2) «Манастын уулу Семетей» драмасынын жазылуу тарыхы жөнүндө.

2-карточка

«Манас» үчилтик-драмасынын жаралышынын себеби неден болду-деген кабарчынын суроосуна Ж. Садыков: «Биздин бала чакта, согуштун бүтөөр жылдары «Манас» эпосунун майда үзүндүлөрү өзүнчө китепче болуп чыккан. «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Кожожаш» эпосторун да колдон түшүрбөй окуп жүрүп чоңойдук. Эсимде, айылда аш-тойдо чогулганда түнү бою аксакалдар асма чырактын алдында мени ушул эпосторду окутуп, тамшанып угушчу эле. Кийин «Манас» эпосунун үч томдугу чыкты. Мени «Семетей» эпосу көп кызыктырчу эле. «Эр айланып, элин табышы» жүрөгүмдү ээлеп, сахнага алып чыксам деп, үмүт менен жүрчүмүн. Анын алдында «Айчүрөк», «Манас», «Курманбек», «Жаңыл Мырза» драмаларынын сахнага коюлушу ушул үчилтиктин жаралышына түрткү болду.

Ж. Садыков «Илхам келсе, күнбү-түнбү иштей берем» «Кыргыз Туусу»,
2-4-декабрь, 1997, №118 (22013)

3) драманын сахнадагы өмүрү жөнүндө:

3-карточка

«Драма жанры - өтө татаал жанр. Өзгөчө «Манас» сыяктуу алп чыгарманы азыркы сахнанын тилине айлантуу кандай гана калемгер болбосун чоң сыноо, нукура драмалык талантты талап кыла турган иш. «Манастын уулу Семетей» спектакли ошол сыноодон ийгиликтүү өтүп, көрүүчүлөр тарабынан зор ынтызарлык менен кабыл алынды. Сахнага чыкканына үч жылдын жүзү чамалап калса да, спектакль алигиче көрүүчүлөрдүн кызыгуусун арттыруунун үстүндө.»

(Ж. Кулмамбетов)

4-карточка

«Манастын уулу Семетей» спектакли тек гана кыргыз көрүүчүлөрүнүн ийгилигине арзып тим болбостон, боордош жаткан казак көрүүчүлөрүнүн да зор кызыгуусуна татыды. ...

Спектаклди көрүп жатышып «керемет!» деген терең толкунданган бааларды беришип, көздөрүнөн кайгы менен кубанычтын (оюндун каармандары менен кошо жашоо) жашын агызган казак көрүүчүлөрүн көргөндө өзгөчө толкунданууга туура келди. Гастроль учурунда республикалык басма сөздөргө бул спектакль туурасында терең ыраазылыкка сугарылган макалалардын бир кыйласы жарыяланды. Ушул факт спектаклдин мүдөөсү улуттук алкактан сырткары чыга турган көркөмдүк касиетке ээ болгонун далили».

(Ж. Кулмамбетов)

5-карточка

«... спектаклдин чыгармачылык коллективи эң мыкты баага татып турган көркөмдүк деңгээли жогору, козгогон проблемасы курч спектакль жаратышкан. Бул - чыгарманын республикабыздын жогорку сыйлыгына (Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык Ж. У.) көрсөтүлүп жатышы закон ченемдүү көрүнүш.»

(Ж. Кулмамбетов)

Драманын сценалык жагы жөнүндө сөз болгондо спектаклдин режиссеру - Жалил Абдыкадыров, сүрөтчүлөрү - Макен Сыдыкбаев, Мелис Исхаков, композитору - Калый Молдобасанов экендигин да окуучуларга кабардап коюу артыкбаштык кылбайт. Бул лекцияга даярданууда мугалим Ж. Садыковдун өмүр, чыгармачылык жолу жөнүндөгү материалдардан, Кыргыз драма театрынын «театрдын тарыхы» китебинен, спектакль жөнүндөгү басма бетине жарыяланган сын-пикирлерден пайдалана алат. Лекциянын акырында эмне үчүн пьеса «Манастын уулу Семетей» деп аталат деген суроону коюуга болот. Ошондой эле адабият теориясынан эпос, драма, ремарка, көшөгө, сүрөт, көрүнүш, акт, катышуучу каармандардын тизмеси жөнүндө алгачкы түшүнүктөрдү берүү керек.

Киришүү лекциясынан кийин драманын I көрүнүшүн комментарийлүү окууга өтөбүз. Окуучулардын алдында окуу китеби (анда I-II көрүнүш дээрлик толугу менен берилген болот), № 1-2 таблицалар сызылган адабият дептерлери, карандаш жатышы керек.

Бул сабакта комментарийлүү окуу этикалык аңгеме, көрктүү окуу, сюжеттин элементтерин талдоо жана каармандардын образдарын мүнөздөө үчүн материалдар топтоо (таблицалар түзүп баруу) жана окуучулар үчүн түшүнүксүз сөздөргө, сөз айкаштарына түшүнүк берүү (сөздүк иши) ыкмалары менен эриш-аркак алып барылат, ошондой эле магнитофондон угуу да колдонулат.

Сабактын башталышында прологду магнитофондук жазып алуудан укурабыз. Мында манасчынын баяны кадимки «Манас» айтуунун обону менен, ал эми Каныкейдин кошогу кошокко тиешелүү обон менен айтылат. Автордук ремарка, Каныкей менен Бакайдын диалогу өздөрүнө тиешелүү тон, темп, үн ыргагы, интонация аркылуу окулуп, окуучулардын көңүлү I көрүнүштү окууга топтолот.

Текстте көрүнүштөр эпизоддорго, сценаларга бөлүнгөн эмес, ошондуктан шарттуу түрдө идеялык-тематикалык планда өз алдынчалыкка ээ болгон эпизоддордун (сценалардын) чегин ажырата барабыз. Окуучулар китептин талаачасына карандаш менен белги коюп ажыратышат.

Биринчи эпизодду окуйбуз. Манастын тагына чалкалай отурган Көбөш дөөлөткө да, кымыздан тартылган аракка да мас. «Ээй!» - десе, эшиктен бири көөкөр, бири идиш кармаган тал чыбыктай ийилген эки келин кирип, ага ичимдик сунушат. Көбөш бирди шак жутуп, экинчисин колуна алганда, келиндер чыгып кетишет. Көбөш ойлуу, өзүнчө:

Манас тирүү чагында,
Ээ кылбай баарына,
Энеси бөлөк дегенсип,
Жолотчу эмес жанына.
Айла жок турбайбы,
Адамдын багына!
Ал өлөрү менен
Минтип, ээ болуп отурам тагына...
Эми, бардыгынын эсебин өзүм табамын.
Атам Жакып малсаак неме эле,
Малга күтүрөтүп салдым
Бардык тарабын.

Агам Абыке катынсаак неме эле
(каткырып) Ха-ха-ха!
Ай, ачтым белем кабагын!..

(Кызуусу менен теңселе басып, сыртка чыгып кетет).

Окуучулар Көбөштүн көптөн күткөн ой-тилеги орундалып, дөөлөткө мас, тагдырга ыраазы кебетесинен анын өзү каалагандай бийлик жүргүзө тургандыгын түшүнүшөт. Ушул жерде «көөкөр» деген сөзгө түшүнүк берүү керек. Көөкөр—териден ышталып жасалган, оозу кичине идиш.¹ Окуучулар сөздүк дептерлерине жазып алышат.

Каармандарга мүнөздөмө берүүнү кошо алып баруу үчүн мугалим окуучуларга № 2-таблицанын 1-графасына «Манастын аталаш иниси» деп жазууну сунуш кылат. Ал эми 2-графасына («өткөндөгүсү») «Жакыптын уулу болгондуктан хан болууга укуктуу, бирок татыктуу болбой, ичинен сызып, оңтойлуу учурду күтүп жүргөн» деп, 4-графага «Эми, бардыгынын эсебин өзүм табамын» деп жазышат.

Андан соң мугалим экинчи эпизодду, Жакып менен Кыргызчалдын келишинен Жакыптын чакыруусунан улам Абыке, Көбөштүн киришине чейинки (9-13-беттер) үзүндүнү окуйт. Бул эпизоддо бийлик үчүн болгон ички күрөш темасы козголот. 40 чоронун башчысы Кыргызчал да Бакай, Каныкейлерге каршы, Жакып, Абыке, Көбөштөрдү тукуруп, баары кырылып кетсе, өзү Манастын тагына отуруп калуу ниетин көздөйт. Ал «Бакай текеченин канына Каныкейди ордосу менен көчүрүп бермек болуп, калыңына 6 миң жамбы, миң кундуз алыптыр» деп ушактайт. Ансыз да ниети түз эмес, мал менен дүнүйөнү баладан артык көргөн Жакып (Жакыптын бул сапаты окуучуларга 5-класста өтүлгөн «Манастын бала чагынан» белгилүү) ачууланып, балдарын чакыртат. Ишенбөөгө болбойт, себеби Кыргызчалдын сөзү боюнча бул сөздү Көбөшкө да айтып, ал гана эмес сөзүн тастыктоочу кишини да таап берген.

Комментария менен бөлүп отурбай мугалим үчүнчү эпизодду окууга өтөт (14-18-беттер). Ошондон кийин гана эки эпизодду (2-3-эпизод) бирдей бүкүлү элестетүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт, анткени экинчи эпизоддогу Каныкейдин эрге тие

¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, «Мектеп», 1969, 348-бет.

тургандыгы, Бакайдын аны ордосу менен сатып жаткандыгы жөнүндөгү ушак үчүнчү эпизоддо уланат.

Жакып балдарына:

Текеченин ханы алганы жатыптыр

Манас агаңардын катынын.

Жен эерди тарттырып ийип,

Такы минип,

Отургула шоңшоюп,

Таажы кийип! - дейт.

Абыке «эмчек сүтүн бербесе да, элик сүтүн берген» деп, Каныкейге үйлөнүүдөн баш тартат. Көбөш үйлөнүүгө даяр. Жакып Кыргызчал менен Тазбайматты Каныкейге жуучу жөнөтөт.

Мугалим бул эки эпизоддун идеялык-тематикалык ролуна токтолот. Эки эпизоддо тең андан ары өнүгө турган көп темалар козголгон: бийлик үчүн болгон тымызын күрөш, «агасы өлсө, ини бар, аялы жесир калмакпы» деген макал негиз болгон элдик салт, ошол салтка жамынган куру намыс. Бул эки сценадагы ушактын салтанат курушу драманын бүтүндөй окуясынын башталышын, ошондой эле көп каармандардын тагдырындагы бурулуштү белгилейт, башкача айтканда, Каныкей менен Чыйырды Семетейди аман сактоо үчүн Букарга качышат, Семетейге өз элинен ажырап, бөтөн элде, бөтөн жерде өсүүгө туура келет, Бакай баатырдын баласын күтүп, төө багып, келтек жеп күн өткөрөт, Тазбаймат жараат алат, Көбөш Каныкейдин көкүрөгүн жара чаап, ордосун талайт ж.б.

Окуучуларга «Кыргызчалдын жорутун кандай түшүнүүгө болот?» деген суроону коебуз. Талкуунун жыйынтыгында төмөндөгүдөй бүтүмгө келүү керек. Кыргызчал Каныкейге жуучулукка баратып:

Ырас кана болду,

Ушундай амал тапканым,

Бирин-бирине кайраштырып жатып,

Ишендирип таштадым.

Манастын барында да, жоғунда да

Кырк чорону башкарып жүргөн мен.

А булардан эмнем кем?

Ылайым, чабышып,

Кырылып кетсе экен,

Бирин бири талап...

Эгер булар өлсө,

Хандык меңики болот да калат, - дейт.

Көрсө, кырк чорону башкарып турган Кыргызчалдын хан болуу ниети бар тура. Жакыптын Манастан башка уулдары турганда ага жол кайда! Бирок бийлик деген азгырыктуу нерсе, ага жетүүнүн түркүн жолдору бар, бул жерде Кыргызчал эркекке жарашпаган жолун тандап олтурат. Кыргызчалдын Манас барында ачыкка чыга албай жүргөн куйтулугу билинди. Муну анын образын мүнөздөөдө эске алуу керек.

Комментарийлүү окуунун башында эле Көбөшкө, Жакыпка, Кыргызчалга арналган таблицаларды (№ 2) толтуруп баруу тапшырылат. Ошондой эле биринчи көрүнүштүн сюжетиндеги идеялык-тематикалык жүк көтөрүп жүргөн сөз, сөз айкашы, макал ж.б. жазып алуу да окуучуларга эскертилет. Окуучулар сөздүк дептерлерине «ачык ооз жаным», «көк теңир урар», «эки тизгин, бир чылбыр эми колго жеткенде», «атаң өлсө, тайлак бар, кому жерде калбайт», «эмчек сүтүн бербесе да, элик сүтүн берген», «не кылам куйругун басып ажыдаардын» ж.б. жазып алышат.

Мугалимдин жетекчилиги менен окуучулар № 1 - таблицага төмөндөгүлөрдү жазышат.

Көрүнүштөр	Негизги эпизоддор	Сюжеттин элементтери
биринчи көрүнүш	1. Манастын тагында Көбөш олтурат 2. Жакып менен Кыргызчалдын келиши 3. Тазбаймат менен Кыргызчалды окуучулукка жөнөтүү	экспозиция окуянын башталышы окуянын өнүгүшү

Андан ары экинчи көрүнүш окулат. «Каныкейдин кашкөйлүгү» деп аталган төртүнчү сценадан окуучулар Кыргызчалдын Чыйырды менен Каныкейге жасаган мамилесинен, айткан сөздөрүнөн анын эки жүздүүлүгүн дагы даана көрүшөт. Ал өзүнүн чыныгы жүзүн жашыруу үчүн «ороң-бараң бир тие турган» Тазбайматты шерик кылып алган. Бул сценادا балдар Чыйырды, Каныкей менен танышышат.

Мугалим Каныкей жөнүндө болжолдуу түрдө төмөндөгүчө

маалымат бере алат: Манастын аялдарынын ичинен акылдуусу да, узу да, айлалуусу да, керек жерде колуна курал алып эрдик көрсөткөнү да, «закондуусу» да - ушул Каныкей. Элдин берген баасы боюнча Каныкей - «үзүлгөнүн улаган, чачылганын жыйнаган» Манас баатырга татыктуу жар.

Кара кийип, кан жутуп отурганда Көбөштүн алам деп, жуучу жөнөткөнүнө жаны кашайган Каныкей кашкөйлүгүн карматып, Тазбайматты актинте менен далортого сайып, жарадар кылат. Кыргызчал «жансоогалап» качып кутулат.

Колуна курал алып, душманга каршылык көрсөтүү - Каныкейге мүнөздүү жорук. Анын мындай баатырдык сапаты эпосто да, драмада да бирдей мотивде берилет.

Окуучуларда жандуу элестерди пайда кылуу үчүн мугалим Кыргыз мамлекеттик театрынын артисттеринин аткаруусундагы «Манастын уулу Семетей» спектакли боюнча сүрөттөрдү иллюстрация катары пайдалана алат.

Бешикчи сцена окулуп, комментарияланат. Тазбаймат менен Кыргызчалды ордодон кууп чыгып, Каныкей Көбөшкө аял болгондон өлүмдү артык деп эсептеп, бул оюн Чыйырдыга айтат. Ушул жерде Чыйырдынын Бакай сыяктуу элдин камын ойлогон акылмандыгы Каныкейге берген кеңешинен көрүнөт:

Маакул,
Экөөбүз го антебиз,
А, бешикте жаткан береги
Семетейди кантебиз?
Жакшылап ойлон абалы,
Батадан бүткөн баланы
Өлтүрүүгө колуң барабы?
Биз өлүмгө кыйганда,
Элдин күнү не болот?
Калдайып жаткан береги
Жердин күнү не болот?
Биз өлүмгө кыйганда,
Көктөн кулап күн түшөөр да,
Калк башына түн түшөөр, балам.

Семетейди аман сактап калуу үчүн качуу жөнүндөгү идея да Чыйырдыга таандык.

Ушул жерде окуучуларга «Манас» үчилтигиндеги негизги идеялардын бирин кабардоого туура келет. Ал - баатыр-

дын энесинин эл баатырын амаң асырап, эр жеткирип, элине берүү милдети. Бул милдет ошол уруулук-феодалдык түзүлүш мезгилиндеги катаал согушчан доордун талабынан келип чыккан. Манастын ордун өзүндөй баатыр басуу керек, ал, албетте, элдин түшүнүгүндө Манастын уулу Семетей болмокчу. Мына ушул эл алдындагы зор да, оор да милдет Каныкейди өлүмдөн сактап турат, себеби Көбөштүн адилетсиз бийлигинен, кордугунан Семетей гана куткарат деп күтөт-эл. Бул идея эпосто да, драмада да Бакай, Чыйырды, Каныкейлердин аракеттери, кептери аркылуу берилип, иш жүзүнө ашат.

Бешинчи эпизодду мугалим өтө маани берүү менен колунан. келишинче көрктүү окушу керек. Ушул жерде бир нече ролдор боюнча бир актердун (чтецтин) көрктүү окуусун пайдаланат. Ар бир каармандын (Каныкей, Көбөш, Кыргызчал, Сарытаздын) кептерине ылайык интонацияны таап, көркөм окуунун башка каражаттарына кайрылып, окуунун техникасын иштеп чыгышы зарыл, себеби окуучуларга драмалык конфликттин курч боло тургандыгын байкатуу көркөм окуунун негизинде гана ишке ашат. Ал эми курч конфликт - драмалык жанрдын маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири.

Алтынчы сценанын башталышындагы «чоролорун ээрчитип, Абыке, Көбөш, Кыргызчалдар кирип келишет» деген ремарканы мугалим баяндоо интонациясы менен, башкача айтканда, жай, орто тондо, үндүн бир калыптагы мелодикасы менен окуйт.

Ушул эпизоддо Көбөш биринчи планга чыгат: ордого киргенде эле а деген жерден Каныкейдин башындагы карасын жулуп алат, булдурсун менен көкүрөгүн жара чабат, ордону талайт. «Кара мүртөз, элдин жайын билбеген Көбөштүн бийликке келиши Манастын үй-бүлөсүнө чоң кырсыкты салат.¹

Булдурсун- эпостогу баатырлардын чоң камчысы.²

Максаттары бир болгону менен Абыке Көбөштүн бул кылгандарына каршы.

А б ы к е:

¹ Макешова А. «Манастын уулу Семетей», Талас областык «Ленин туусу» гезити, 24-сентябрь, 1985 жс.

² Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе: «Мектеп», 1969.-118-бет.

Туура болгону менен
Ордону талап алышың,
Туура болбой калды,
Эмчегин жара чабышың...

К ө б ө ш:

Абыке,
Бү сенин
Не деген кебиң?
Өзүң угуп туруп,
Мунун тие турган эрин,
Жиниме тийбей менин,
Чыкчы, ээ, чыгып кет!

Абыке, Көбөштүн аттары эпосто да, драмада да катар айтылып, экөө бирдей типтеги каармандар катары мүнөздөлгөнү менен ар бири индивидуалдык касиеттерге ээ экендигин образдарды талдоодо эске алуу керектигин окуучуларга эскертип коюу керек.

Максат, милдеттери бир каармандарды жупташтырып мүнөздөө ыкмасын пайдаланып, Абыке - Көбөш, Кыргызчал - Тазбаймат, Шууту - Сарытаздардын ичинен Көбөш, Кыргызчал, Сарытаздардын образдарына гана таблица түздүрүүгө болот. Ошондо биринчи сабакта I-II көрүнүштөр боюнча беш каарманга (Каныкей, Бакай, Кыргызчал, Жакып, Көбөш) мүнөздөмө берүү үчүн жазуу жүзүндө маалыматтар топтолуп, таблицага түшүрүлөт. Булардын төртөө менен (Бакай, Жакып, Көбөш, Кыргызчал) X көрүнүштө гана кайрадан жолугушабыз. Демек, буларга карата түзүлгөн таблицаларды толтуруу бешинчи сабакта (жыйынтыктоодо) улантылат.

Жетинчи сцена (Сарытаздын келишинен башталып, чоролордун баланы (Семетейди) издеп жөнөшүнө чейин) окулуп, комментарияланат. Бул эпизоддо окуучулар жогорудагы беш каармандан тышкары Сарытаз менен таанышат. Каныкей көкүрөгү канап, көңүлү караңгылап, жерге кулаганда, сырттан кирген Сарытаз башын жөлөп Көбөшкө каршы:

Жеңемдин күнөөсү кайсы
Силер ургандай?
Көбөш хан,
Каякта сенин намысың?

Эл-журтка сыяр иш эмес,
Миңтип,
Эмчегин жара чабышың! - дейт.

Окуучулар чоролордун баары эле сатылып кетпегенине, алардын арасында Сарытаз, Шууту сыяктуу Манаска ниети түз, адилетсиздикке каршы калыс сөзүн ханга да айта алган баатырлар да бар экенине күбө болушат. Ал гана эмес колун кайрып, чоролор сыртка алып жөнөгөнүнө карабай:

Көбөш хан,
Шашпагын!

Тирүү болуп өлбөсөм,
Мен дагы
Көргүлүктү көргөзөм! - деп кекенет.

Ушул учурда сырттан кирип келген Жакып ордону, ээси ооп жаткан Каныкейди көрүп, табасы канат. Бешикти көргөндө ойлоно тиктеп калат да:

Атасы Манас
Жакшылык кылган эмес эле мага.
Ал канкордун тукуму
Жакшылык кылбайт сага.
Болору болгон соң...
Баланы акырын алып чыгып,
Тындым кылып салганыңар оң! - дейт.

Ушул жерде: «Эмне үчүн Жакып өз небересин өлтүрүп салууга кеңеш берет?» - деген суроону коюуга болот. Монархиялык түзүлүш шартында бийлик атадан балага өтүп, тактын атадан кийинки закондуу ээси хандын баласы болуп саналган. Бош калган Манастын тагын ээлеп алуу менен гана иш бүтпөй тургандыгы, аны биротоло ээлеш үчүн анын келечектеги ээсин жоюш керектиги жөнүндөгү кеп Жакыптын оозунан чыккандыгы, албетте, закон ченемдүү, себеби байлык менен бийликке карата мамилелеринде ата-бала (Жакып менен Манас) бири-бирине карама-каршы турган: Деги эле ата менен эл баатыры атанган баланын конфликти элдик эпосторго мүнөздүү салттуу көрүнүштөрдөн экендигин фольклорист-окумуштуулар айтып келишет.

Жетинчи эпизод Көбөштүн буйругу менен Кыргызчал баштаган чоролордун баланы издеп жөнөшү менен аяктайт, комментарийлүү окуу токтотулуп, үйгө тапшырма берилет:

1. III-VII көрүнүштөрдү окуп келүү.

2. VIII көрүнүш боюнча сахна-сабакка катышуучу окуучуларга өзүнчө тапшырма берилет. Семетей менен Сарытаздын жолугушу сценасына төрт окуучу катышат: Семетей, Сарытаз, эки жигит. Демек, төрт окуучу сахна оюнуна даярданып келишет.

Мугалим комментарийлүү окуу процессинде окуучулардын № 1-таблицаны I-II көрүнүш боюнча (тиркемени караңыз) толтуруп барууларына жетекчилик кылат. Бул таблица калган үч сабакта класста, үйдөн толтурулуп отурулат. Мындай ыкма окуучуларга сюжеттин (окуянын) жүрүшүндөгү тигил же бул эпизоддун (сценканын) ордун, маани-маңызын, көтөргөн жүгүн түшүнүүгө жардам берет.

Биз жогоруда сөз кылгандай (23-25-беттер) драманын экинчи көрүнүшүнүн текстин окуу менен окуучулардын «сынчыл ой жүгүртүүлөрүн» өнүктүрүү максатында сабактын жаңы моделин (вариантын) сунуштайбыз.

Текст (II көрүнүш) мугалим тарабынан бөлүктөргө бөлүнүп, ал бөлүктөр боюнча суроолордун чеги аныкталып алынат.

Биринчи көрүнүштөгү окуяны эске салуу үчүн эмне үчүн **ЧАКЫРУУ.** Кыргызчал Каныкей жөнүндө ушак таркатып жүрөт деген суроону коюу жетиштүү болот.

Окуучуларга окуунун тартибин түшүндүрүү керек: алдыга озуп кетпей, белгиленген жеринде окууну токтотуу, окуп бүткөндө баштарын көтөрүп, мугалимге кароолору эскертилет. Ар бир бөлүктү окуу үчүн убакытты белгилеп алуу керек.

«Манастын уулу Семетей.»

II көрүнүш.

Манастын ордосу. Төрдө Чыйырды менен кара кийип, кара жолук салынган Каныкей олтурат. Экөөнүн ортосунда бешик. Кыргызчал менен Тазбаймат кирет. Кыргызчал Көбөштүн буй-

ругу менен Каныкейге жуучу келгендерин ачык айтпай кытмырланат, а Тазбаймат:

ТҮШҮНҮҮ

Кептин ачыгы

Абыке кайниси жеңемдин колун сурап...

Ал албаса,

Көбөш алам деп турат,- дейт.

Биринчи токтолуу

Окууну тегиз токтотушканда, окуучулардын төмөндөгү суроолорго текстке таянып, жооп берүүсүн сурануу керек.

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ.

Ушул эпизоддон эмнелерди байкадыңар?

Эмне үчүн Жакып Кыргызчалга «Тазбайматты жаныңа кошуп ал» деген экен?

Окуучулардын жоопторунан кийин тексттин экинчи бөлүгүнө карата суроолор берилип, буга чейин окугандарына таянып алдын ала жооптор (прогноздор) алынат.

ЧАКЫРУУ.

Каныкей Көбөштүн сунушун кандай кабыл алат деп ойлойсуңар? Антип ойлошуңарга эмне түрткү берди?

Окуучулардын жооптору доскага жазылып коюлат да, окуу улантылат.

Көбөштүн бул жоругуна Каныкей тургай, кайненеси Чыйырды нааразы. Каныкейди көндүрүүгө Кыргызчал менен Тазбаймат көп аракет кылышат, бирок Каныкей айтканынан кайтпай, ал гана эмес кашкөйлүгүн карматып,

ТҮШҮНҮҮ.

белдемчисинен ак тинтесин сууруп чыгып,

Тазбайматты далортого саят. Кетенчиктеп качып бараткан Кыргызчалга:

Баргыла,

Экинчи жанагыдай сөз менен

Келээр болсоңор алдыма,

Жандан үмүт кылбагыла,- дейт.

Экинчи токтолуу

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ.

Окуганыбыз боюнча алдын ала айткан жооптор (прогноздор) туура чыктыбы?

(Анализ).

"Ак тинте, белдемчи дегендер эмне" деген фактологиялык суроону да берүү зарыл. (Эсте тутуу).

Доскадагы жооптордун туурасын (+) менен, туура эмесин (-) менен белгилей коюуга болот.

Андан соң дагы "мээгө атака" жасоо үчүн суроолор беребиз.

Каныкейдин жогорудагы аракетинен кийин Көбөш эмне кылышы мүмкүн? А Каныкейдин өзүчү? (Анализ). Силер драматургдун ордунда болсоңор окуяны мындан ары кантип өнүктүрөр элечер? Эмне үчүн? (Синтез).

ЧАКЫРУУ.

Эми окула турган бөлүктө окуя кандай өнүгөрүн ойлоп көргүлө. Сюжетте гескин өзгөрүү, чиеленүү болушу мүмкүн болгон жерлерди көз алдыңарга алдын ала элестеткиле. (Интерпретация).

Окуу улантылат.

Каныкей ачуулу, өлүүгө даяр. Чыйырды:

Маакул,

Экөөбүз го антебиз.

А бешикте жаткан береги

Семетейди кантебиз?

Жакшылап ойлон абалы,

Батадан бүткөн баланы

Өлтүрүүгө колуң барабы?

Биз өлүмгө кыйганда,

Элдин күнү не болот?

Калдайып жаткан береги

Жердин күнү не болот?

Биз өлүмгө кыйганда,

Көктөн кулап күн түшөөр да,

Калк башына түн түшөөр деп,

Семетейди аман сактап калуунун айласын айтат. Каныкей Семетейди көтөртүп, кайненесин Кең-Колдун токоюна качырат, өзү Көбөштөрдү алаксыта туруу үчүн аларды күтүп ордодо калат.

ТҮШҮНҮҮ

Чоролорун ээрчитип, Абыке, Көбөш, Кыргызчалдар келишет. Абыке "Текеченни ханына тийгени жатат жедеңер" деген сөздү угуп, ошондон улам келгендерин айтат. Каныкей ишенин актыгы үчүн кур-

ман болууга даяр, бирок Көбөштүн сөз уккусу жок, жаалы келип, Каныкейдин көкүрөгүн булдурсун менен жара чабат. Каныкейдин ордосун талоого буйрук кылат. Абыке буга нааразы. Каныкейге жардамга чуркаган Сарыгазды карматып, сабоого буюрат. Ушул учурда атасы Жакып келет.

Үчүнчү токтолуу.

Доскадагы алдын ала берилген жооптор (прогноздор) текстти окугандан кийинки жооптор менен салыштырылат.

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ Каныкей неге Чыйырдылар менен качып кетпеди? Каныкейдин ордунда болсоңор, силер кантмексиңер? Көбөштүн аракети туура деп ойлойсуңарбы? Эмне себептен андай ойлойсуңар? Мындай ойлоого силерди эмне мажбурлап жатат? Ушул сценада кимдердин аракети туура, а кимдердики натуура? (Баа берүү).

ЧАКЫРУУ. Силер окууну «ушул учурда атасы Жакып келет» деген жерде токтоттуңар, айткылачы, Жакыптын дал ушул учурда келишинин кандай зарылчылыгы бар? Ал «таланган ордону, таяк жеп, эси ооп жаткан Каныкейди карап алып, табасы кангандай маашырланат», эмне үчүн? Акыры ал Манастын атасы го...

Окуучулардын болжолдуу жооптору, адаттагындай эле, доскага жазылат.

II көрүнүштүн акыркы сценасы окулат.

Ж а к ы п. (Таланган ордону, таяк жеп эси ооп жаткан Каныкейди карап алып, табасы кангандай маашырлана).

Э, хан Көбөшүм толбосо купулга,

Эсирген катындын көрөөрү ушул да!

(Бешик жакка көз чаптырып, ойлонун токтой калат).

Көбөш,

Ордону го таладың.

Муну минтип сабадың

Эми,

Артын байкап карагын...

Кийин эр жетсе,

ТҮШҮНҮҮ Ушул иш кулагына жетпейт дейсиңби,

Тиги бешиктеги баланын?

Ойлонуп көрчү ажагын?!

Атасы Манас,

Жакшылык кылган жок эле го мага.

Ал канкордун тукуму

Жакшылык кылбайт сага.

Болоору болгон соң...

Баланы акырын алып чыгып,

Тындым кылып салганыңар оң!- дейт.

Бешикте Семетей жок болуп чыгат. Көбөш менен Жакып баланы табууга катуу буйрук беришип, Кыргызчал баштаган чоролор Семетейди издеп жапырт жөнөшөт (көшөгө жабылат).

Төртүнчү токтолуу.

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ

Силердин божомолуңар туура чыктыбы?

Жакыптан ушуну күтүүңөр беле?

(Алибетте, доскадагы жазылган жооптор териштирилет).
(Анализ).

II көрүнүштөгү окуялардын, каармандардын аракеттеринин баарына ушак себепкердей... Бирок жакшылап ойлогулачы, негизги маселе (проблема) эмнеде жатат? (Синтез).

Бул суроолорго жооп алуу үчүн диспут уюштуруу максатка ылайыктуу. Ал үчүн төмөндөгү макалдарды пайдаланууга болот: "Ушак ууктурат"; "Бийлик бир тууганды жат кылат, ата-баланы кас кылат." (Эл-макалы).

Бул макалдардын II көрүнүштөгү окуяларга кандай тиешеси бар? (Баа берүү). Ойлонууга бир мүнөттөн үч мүнөткө чейин убакыт барилет. Окуучулар "мугалим аркылуу" гана эмес, бири-бири менен жеке сүйлөшө жандуу талкуу жүргөндөй абалды түзүү үчүн мугалим аз сүйлөп, жаңсоолор менен гана сүйлөөчүлөргө сөз берип турушу абзел.

Сабакты "эстегилечи, Каныкей эси ооп таланган ордодо жаткан бойдон калды, а чоролор Семетейди издеп жөнөштү; эми эмне болот? III көрүнүштө окуя эмнеден башталышы мүмкүн, силердин оюңарча" деген суроону коюп, пьесанын калган көрүнүштөрүн окуп келүүнү тапшырма берүү менен аяктоо керек.

ЧЫГАРМАНЫН ОБРАЗДАР СИСТЕМАСЫН ТАЛДОО АРКЫЛУУ ДРАМАНЫН ИДЕЯЛЫК- ТЕМАТИКАЛЫК МАЗМУНУН ТУШУНУУ

Экинчи сабактын максаты-үйдөн окулган III-VII көрүнүштөр боюнча түзүлгөн суроолордун тегерегинде аңгемелешүү аркылуу I-II көрүнүштөгү Манастан ажырагандагы улуу кайгыга Мекенден ажыроо кайгысынын кошулганын, эл баатырын аман сактоо үчүн Каныкей менен Чыйырдынын тарткан азап-тозоктору, Гүлтокойдогу булактан суу чыгышы Семетейдин келечегинен кабар берген төлгө экенин, Семетейди таякеси Ысмайылга бала кылып берүүнүн жөнүн окуучуларга түшүндүрүү жана VII көрүнүш боюнча даярдалган сахна-сабакты көрүп, Семетей менен Сарытаздын образдарын мүнөздөө үчүн материал топтоо.

1. III көрүнүш боюнча болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй суроолордун тегерегинде аңгеме жүрүп, мугалим толуктап, тактап отурат.
2. III-көрүнүштө окуя эмнеден башталат?
3. «Сынбасты уста жаратпайт, өлбөстү кудай жаратпайт» деген санат сөздүн мазмуну кимдин кебинде берилет?
4. Качкындарга Бакай кандай кеңеш, жардам берет?
5. Чыйырды менен Каныкейге бардык азапка чыдоого эмне дем берип турат?
6. Каныкейдин кыргыз жери менен коштошкон монологун жатка айткыла.

III көрүнүштөгү автордук ремарка менен тааныштырган соң мугалим окуя Семетей менен Чыйырдыны издеп чыгып, жараатынын айынан эси ооп жыгылган Каныкейди Чыйырдынын көрө калышынан башталарын тактап, «сынбасты уста жаратпайт, өлбөстү кудай жаратпайт» деген санат сөз кимдин кебинде берилет» деген суроону коет.

Көкүрөгү канап, жаны ачышкан Каныкейдин:

Ай караңгы болгондо,
Түн ушундай болобу?
Айкөлдүн көзү өткөндө,
Күн ушундай болобу?

деген суроосуна Чыйырды:

Балам, боздой бербе чыркырап;
Айкөлүң эмес дүйнөдөн,
Албан, албан эр өткөн,
Бу түбү жок дүйнөнүн
Түбүнө чейин ким жеткен?!-деп жооп берет.

Демек, бу дүйнөдө түбөлүктүү жашоо жоктугу жөнүндөгү философиялык ой Чыйырдынын кебинин подтекстинде берилет.

Каармандын кебинин подтекстин таба билүүгө окуучуларды үйрөтүү керек, себеби К.С.Станиславский: «Подтекстсиз сөздүн сахнада кереги жок»¹, -дейт.

Эки эне Семетейди аман сактоо үчүн бардык азап-тозокко, ачкалыкка, куугун коркунучуна чыдап, эл-жерди таштап, Букарга карай жолго чыгышат. Арттан жете келген

Б а к а й:

Манасым тирүү чагында,
Алмамбет, Чубак жанымда,
Дөөлөрүм турса аба деп,
Дөөлөтүнүн шарында,
Ошондо өлбөй не болдум?!

Чыйырды менен Каныкейдин күйүтүнөн Бакайдыкы кем эмес. Ошентсе да, келечекте эр жетип, Манастын ордун басар Семетейден үмүтү зор. Таянар баатырлардан айрылып, өзү карып калган Бакай аларды коргоого алы жок, акыл-кеңешин гана берет:

Калкыбызда калган жок,
Караан болор жөлөгүң.
Кан жуткуча бул жерде,
Төркүнүң көздөй жөнөгүң.

¹ Методика преподавания литературы. Под ред. З. Я. Резь. Изд. 2-е., доработанное. Москва: «Просвещение». 1985.
199- бет.

Сен кеткенде, күл болуп,
Күйүп бүтөр бала деп,
Чыркыратып ыйлатпай,
Чыйырдыны ала кет.

Ала келген Тайторуну миндирип, он эки жыл күтмөк болуп, Семетей он эки жылда келбесе, күдөрүн үзүп, о дүйнө кетерин эскертип, Бакай батасын берип узатат.

Бакайдын образы жөнүндө театровед Ж.Кулмамбетов: «Спектаклдеги ири образдардын бири — Бакайдын образы. Чыгармада Бакайдын тагдырындагы эң драмалуу учур чагылдырылган. Бул образ С.Жамановдун жаратуусунда чыдамкайлуулуктун, сабырдуулуктун, элдик акылдын символу сыяктуу кабылданат,»¹ -деп жазган.

Бакайга эпосто «ак жолтой», «сан колдой» деген эпитеттер ыйгарылганы бекеринен эмес, дайыма эл башына кыйын иш түшсө, «капилеттен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан» Бакай драмада да дал ошол миссияны аткарат.

Бакайдын мүнөзүнө арналган таблицаны толтурууда жогоруда айтылгандарды эсте тутуу окуучуларга эскертилет.

IV көрүнүш боюнча үч эпизодго көңүл буруу керек: 1. Гүлтокойдогу солуган булактан суу чыгышы. 2. Качкындарга Ысмайылдын жолугушу. 3. Семетейди Ысмайылга балалыкка берүү.

Биринчи сцена боюнча суроолор: Гүлтокой кайсы жер? Эмне үчүн аны көргөндө Каныкейдин көңүлү бузулат? Чыйырды Каныкейге кандай кеңеш берди? Булактан оргуп суу чыгышын Чыйырды эмнеге жоруйт?

Каныкей «кыз кезинде 80 келин. 80 кыз жанында, сейил курчу Гүлтокойдун багында». Манас күйөөлөп келгенде, бак-дарагы гүлдөгөн, булбулу бакта сайраган, көлчүгү кең укмуштай көрктүү жер эле.

Ушул жерде пейзажды сүрөттөө драмалык чыгармада каармандын кебинде берилери, эпикалык чыгармалардагы автордук сүрөттөөдөн кем эмес функцияны аткаары жөнүндө түшүнүк берүү керек.

¹ Кулмамбетов Ж. Улуу мураска урмат. 1985

Манас экөө белги салган кайың куурап, көлчүктүн суусу солуган. Каныкей муну көрүп, жаман жышанага жоруп, көңүлү уйгу-туйгу болот. Чыйырдынын кеңеши менен төлгө кылып булактын көзүндөгү чымды Таласты көздөй аңтарганда, оргуп суу чыгат. Муну Чыйырды Семетей эр жетип, элине барат экен деп жоруйт.

Ушул көркөм деталь эпосто кандай болсо, драмага ошондой көчүп келген. Драматургдун мындай «көчүрүп келүүсү» ошол деталдын чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунундагы көтөргөн жүгүнө байланыштуу. Манастан, Таластан айрылып, арып-азып, таңдайлары катып келаткан качкындардын тагдырын чагылдырган куураган дарак, соолгон булактан суу чыгышы мындан кийин жакшылык күн келеринен, өчкөндөрү жанып, өксүктөрү толго тургандыгынан кабар берет.

Чынында эле, суу жутуп, жүздөрүн чайып, сүйүнүп турганда Ысмайылдын келип калышы аларга көктөн издегендери жерден табылгандай эле болот.

Чыйырды менен Каныкей Ысмайылдан Семетейди бала кылып алуусун суранышат. Ысмайыл кубанып макул болот, кылычтын мизин өөп:

Баламдан артык көрбөсөм,

Ак кылычтын мизи урсун.

Төбөсү ачык көк урсун да,

Төшү түктүү жер урсун!-деп ант берет.

Ушул жерде окуучулардын ойлонуусуна жем таштай турган төмөндөгүдөй суроону коюу керек. Эмне үчүн Семетейди Ысмайылга балалыкка беришти? Жээни катары чоңойсо деле жаман болбос эле го.....

Ысмайылга Семетейди тапшырып жатып Чыйырдынын:

Кууну кушка жегизбе,

Карганда көргөн жалгызды

«Бирөөнүн уулу» дегизбе, балам!

дегенине караганда Семетейдин жетимдикти билбей, телегейи тегиз-өсүүсү үчүн, ошондой эле душман көзүнөн оолак болуусу үчүн кам көрүп жатышат.

Эл чындыкты билсе да, Ысмайылдан айбыгып, бетине чыгып, «сен бөтөнсүң», «жетимсиң» деп жан адам (мисалы эшен) айта албай, Семетей эркин өсөт.

Каныкейге энелик мээримин төгүп, бала лаззатын көрө албай:

Сенин жериң Букарды

«Талаам» десем оңбоюн,

Береги жетим чунакты

«Балам» десем оңбоюн!-деген антынан жазбай сыр сактоо оңойго турбайт. Мунун баарына Каныкей Семетейдин эр жетип, элине барар курагын күтүп гана чыдайт. Демек, Семетейди Ысмайылга берүүдөгү эки эненин максаты-жетимдикти билбей, бөтөн эл, бөтөн жерди сезбей, Семетей эркин чоңойсо, эрке чоңойсо, баатыр чоңойсо деген тилек. Ошондой эле Бакайдын:

Каныкей балам,

Карегиндей сактай көр,

Батадан бүткөн баланы.

Кара көздү кашайтса,

Кандай болот береги

Калың элдин абалы.....

Кайгы тартып кан жуткан,

Эл үмүтү ушунда.

Кара күүгүм жамынган

Жер үмүтү ушунда,-деген сөзү Семетейди кандай болсо да эрезеге жеткирип, элине берүүнү милдеттендирип жатпайбы! Мындай учурда эл баатырын тага журту калкалап, асырап алуу баатырдык эпосторго мүнөздүү салттуу көрүнүштөрдөн.

V-VII көрүнүштөрдө Семетей эр жетип, жигит топтоп, Коңурбай кыргыздарды эзип жатканын кербен башыдан угуп, «жездеси» Манастын өчүн алуу үчүн согуш өнөрүнө машыга башташы менен драманын окуясы жаңы өңүттө өнүгүүгө бет алат.

Манасчынын баянынан Семетей Ысмайылдын колунда эч кайгысы жок, тентек, шок өскөнүнөн кабар алабыз. Анын тентектиги эшен менен болгон сценадан ачык көрүнөт. Эпосто молдо, кожо, эшен, календер, дубаналарды сабап, элди тажатат. Темирканга арызданышса, ал элди тыйып коет. Ал эми драмада эшен менен Кишимжан (Ысмайылдын кызы) даттанышат, Ысмайыл да аларды укпай, кайра өздөрүн жемелеп-жукалайт.

Семетейдин тентектигинин кечиримдүү кабыл алынышы закон ченемдүү, себеби келечектеги баатыр ошондой болуш керек. Кишимжандын айтуусу боюнча, Семетей «кирген бууранын бутун жулуп», «албуут дайраны кечип», «алоолонгон өрттүн ортосунан өтүп» Кишимдин жүрөгүн түшүргөн.

VII көрүнүш—Каныкейдин Тайторуну чапканы. Бул эпизод эпосто да, драмада да маанилүү, белгилүү эпизоддордун бири. Ал өзүнүн өтө психологиялуулугу, табышмактуулугу, ошондой эле сүрөттөлүш жагынан өтө көркөмдүүлүгү менен айырмаланат.

Тайторуну таптап, эр кийимин кийип, Чыйырдыдан бата алып, «баланын багын сынап», Каныкей Тайторуну байгеге кошот. Каныкейдин портрети, иш-аракети аркылуу баатырдык эпосторго мүнөздүү болгон кайраттуулуктун, тобокелчиликтин тону эпизодго кирип, көрүүчүлөрдүн, угуучулардын көңүлүн эргитет, берилүүсүн арттырат. Ушул жерде драматургдун манасчынын баяндоосу, Каныкейдин монологу аркылуу ат чабыштын жүрүшү, күлүктөрдүн сыны, Каныкейдин жоо кийимин кийип, сыр бараңды асынып, дүрбү салып, асманга ок атуу менен Тайторуну сүрөгөндөгү баатырдык кайраты ага карама-каршы ички толгонуусун эриш-аркак бериши өтө оңтойлуу чыккан. Башка бир дагы эпизоддо манасчыга мынчалык орун берилбейт. Бул деген эпикалуулуктун басымдуулугун билдирет. Каныкейдин абалы:

Эпосто:

Ай караңгы болгондо,
Түн эмине болот деп?
Артта калса Тайтору
Күн эмине болот деп?

Драмада:

Ай караңгы болгондо,
Түн эмине болуучу?
Артта калса Тайтору
Күн эмине болуучу?

деп бирдей сүрөттөлөт.

Каныкейдин бул жоругуна Ысмайыл нааразы. Тажик элинин салтында аял ат чапкан эмес. «Бизди шерменде кыла турган болду, Тайтору артта калса, эжеңди өлтүрүп көөмп келесиң»,—деп буюрат Ысмайыл Семетейге. Ушундай тоскоолдуктарга карабай Каныкей беттегинен жанбайт.

Ошондуктан санаасы санга бөлүнүп, ичи уйгу-туйгу. Семетейдин жаалы чыккан жүзүн көрүп: «Ары жоң катын уулуңан, арам өлду дегизе- көрбө!» -деп кудайга жалынат.

Ушул эпизоддо эне-бала темасы козголот. Семетей Каныкейдин Тайторуну жалгыз сүрөп жаткандагы аянычтуу турпатын көрүп, энеси экенин билбесе да, боор ооруп, аяп кетет. Кантсе да боор эттен бүткөн бала эмеспи, Каныкейди камап келаткан балдарды токтотуп, «Тайторунду биз сүрөп берели, эже, калаага кайт», - дейт. Чынында, Семетей Каныкейди аяп атын сүрөсө, угуп-көрүп отурган адамга анын баласы катары камчысын чаап, намысын алып берген болуп көрүнөт. Эпосто да, драмада да, Тайторунун биринчи келиши менен Семетейдин эр жетип, токтонуп, элине барар учуру келгени кыйыр берилет.

Сабакта VII көрүнүштү бүтүндөй магнитофондук жаздыруудан угузуу аркылуу окуучулардын көз алдыларына жандуу элес түзүү аңгемелешүүгө караганда таасирдүү да, жеткиликтүү да болорун практика көрсөттү. Мында мектептеги көркөм окуу кружогунун катышуучуларынын аткаруусунда жазылып алынган магнитофондук запись пайдаланылды.

VIII көрүнүштөгү Семетей менен Сарытаздын жолугушуу сценасы боюнча уюштурулган сахна-сабак учурунда отурган окуучулардын бир тобуна Семетейдин, экинчи тобуна Сарытаздын образдарына карата №2-таблицаны толтуруу тапшырылат.

Ушул эпизод драманын сюжетинде окуянын чыңала баштаганын билдирет. Эпосто да, драмада да Семетей эликыргыз, жери-Талас, атасы-Манас экендигин Сарытаздан угат.

Сарытаз-Манастын чоросу, а эпосто Темиркандын иниси да делет. Драмада Сарытазды Букарга Бакай жиберген болсо, эпосто өзү жолугуп, Семетейге эл-жеринен кабар берип, өзү да кошо кыргыздарга кетүүсүн айтат.

Буга чейин Сарытаз менен окуучулар биринчи сабакта II көрүнүштү комментарийлүү окууда жолугушкан. Каныкейге жан тартып, Көбөшкө каяша айткан эрдигинен кабарлары бар экендигин мугалим эске салат. Ошол эле тоотпогон, өз күчүнө ишенген Сарытаз Гүлтокойдо Семетейдин бул бак кимдики деген суроосуна:

Карабастан жардыга,
Карабастан ханыңа,
Жаратылыш жер үстүн
Теңиши берген баарына.
Хандар болсо күч менен
Жерди тартып алууда,
Элди тартып алууда.
Мага окшогон шордуулар
Гүлтокойдун ушинтип,
Жолой албайт жанына.....-деп тайманбай жооп берет.

Эпосто кыргоолдорун кууп келген Семетей алачыктан жалгыз көздүү Сарытазга жолугуп, салам берсе, тиги алик албайт. Семетей ачууланат. Сарытаз: «Жетим, кул, Ысмайылдын куш бакчуусу, эми адам болдуңбу? Качан Таласка кетесиң?»-дейт. Семетей камчы менен тартып жиберет. «Атаңды мен эмес, Коңурбай өлтүргөн, кунун Бээжинден кубала!» Андан ары Манастын кыргыз үчүн ролу жөнүндө, Чоң казат, өлгөн чоролор (ал да барган), Кожожаш, Көкөтайдын ашы, Мааникерди Нескаранын сураганы, Манастын ачуусу келип, кытайларды аштан кууганы, Кошойго кандагайын чечип берип, бата сураганы, ошол батадан Семетей бүтүп, Манастын балалуу болгону жөнүндө узун сабак баян этет. Семетей кечирим сурап, Аргынга кан көтөрөм деп убада берет. Сарытаз үч агасына таарынып (бийлик талашып), Гүлтокойдо 80 төөлүк көмүр камдап жүргөн. Семетей менен Таласка кетмекчи.

Драмада бул эпизод кыска, өтө чың, сөздөрү орундуу да, ачуу да Сарытаз менен Семетейдин диалогу аркылуу берилет. Драмадагы диалогдордун ичинен Семетей менен Сарытаздын диалогу сюжетти берүүдөгү орду, маани-маңызы боюнча айырмаланып турат. Чындык өтө ишеничтүү берилет. «Спектаклдин эң бир жеткен кульминациялык чеги - Сарытаздын (К. Досумбаев) Семетей менен кездешкен жери. Сарытаз Семетейдин Манастан калган туяк экенин чын жүрөктөн чыккан ар намысы менен сездирет. Жетим деген сөздү угуп, не кыларын билбеген Семетейдин ыза болушу, Сарытаз экөөнүн

кагылышы ынанымдуу»¹. Ошон үчүн да ушул эпизодду сахна оюну аркылуу окуучуларга жеткирүү оңтойлуу.

Ушул сабакта драманын режиссуралык жагына кайрылууга шарт түзүлөт. Режиссер-мугалимдин табылгалары, аткаруучу актерлордун (окуучулардын) чеберчиликтери, Семетей менен Сарытаздын образдарын ачуудагы аракеттери, кеби, жест, мимикаларына талдоо жүргүзүү менен Семетей менен Сарытаздын образдары мүнөздөлөт. Андан соң окуучулар тарабынан түзүлгөн таблицалар талкууланып, биринчи топко Сарытаздын, экинчи топко Семетейдин образдарына карата түзүлгөн таблицаны көчүрүп жазып алуу тапшырылат.

Драмада башкы каарман- Семетей. Драманын өзөк идеясы, кароолго алган темасы, калган башка каармандардын образдары Семетейдин образы аркылуу ишке ашып, анын айланасына топтоштурулган. Окуяга Семетей V көрүнүштөн баштап катышканы менен ага чейинки бардык аракет, бардык окуя анын аты менен түздөн-түз байланышта өтөт.

«Семетей» эпосунун негизги идеясы өз элин, өз жерин сүйүү, кыргыз урууларынын биримдиги, көз каранды эместиги үчүн күрөшүү болсо, «Манастын уулу Семетей» драмасынын негизги идеясы да ушул идеядан келип, «Мекенин табуу, атанын ордун басуу» идеясы бөтөнчө орунга коюлат. Ошол максаттуу Семетейдин образы өз элин, жерин сагынган, ал үчүн жанын курман кылууга даяр турган баатырдын элесин берет. Бирок эпостогу Семетейден айырмаланып, драмадагы Семетей ички душмандары менен да, сырткы душмандары менен да салгылашып, эрдик көрсөтпөйт. Эпос боюнча Семетейдин жоосу үч түрлүү: 1. үй-бүлөлүк, 2. уруу башчылары, 3. сөөк өчтү касы- Коңурбай. Драмада булардын биринчи тобу менен гана беттешет, бирок алар Жакып, Абыке, Көбөш болгондуктан аларга каршы кол көтөрүү намыс Семетей үчүн. Аларды эл өзү жазалайт. Ошентсе да Семетейдин баатыр, эр жүрөк, кайраттуу, тайманбас экендигин Букардагы тентектиги, жигит курап, согуш өнөрүнө машыгуусу, элинин

¹ Макешова А. «Манастын уулу Семетей». «Ленин туусу» (Талас областы) 24- сентябрь. 1985.

кабарын угуп, аны коргоого шашылганы айгинелеп турат. Спектаклде Семетейдин ролун КМАЦТтын артисттери М.Токтобаев менен З.Соороновдор ойношот.

«Токтобаевдин Семетейи канондошкон эпостук монумент гана эмес, ошону менен бирге кан тамыры бүлкүлдөп, тынымсыз согуп турган реалдуу киши, реалдуу адам. Бир эле учурда Токтобаевдин Семетейинин биздин көз алдыбызда улуттук канонго баш ийген эпикалык каарман да, реалдуу инсан да болуп, диалектикалык бирдиктүүлүктө көрүнүшү образдын көркөмдүк касиетин арттырган»¹.

Семетейге боорукердик (Каныкейди аяп, Тайторуну сүрөгөнү), адилеттүүлүк (Сарытаздын хандардын бийлиги жөнүндөгү жүйөлүү сөзүнө макул болушу, эшендин айтышы боюнча мечиттин алтынын элге таратып бериши ж.б.), абийирдүүлүк, намыскөйлүк («калкыма пайдам тийбесе, ушундай кыйын учурда, эл уулу болуп не керек?!») жана сезгичтик, тууралык мүнөздүү. Семетей эл тилегинен жаралып, элге керек учурда эл коргогон каарман. «Токтобаевдин Семетейинде эл-жеринин бактысы үчүн күрөшүүгө даяр туруу мүдөөсү образдын жүлүнүйө айланган»².

Үйгө тапшырма: 1. 6 окуучуга IX көрүнүштү ролдор боюнча окууга даярданып келүү; 2. Бардык окуучу-кыздарга Каныкейдин монологун жатка көрктүү окуп берүүгө даярданып келүү; 3.Эпостогу «Каныкейдин жомогу» менен драмадагы Каныкейдин монологун салыштыруу.

Сабак процессинде төмөндөгү окуучуларга тааныш эмес сөз, сөз айкаштарына түшүнүк берилет:

Ала-Көл элек, саз болдук,

Ала-Тоо элек, пас болдук. (салыштыруу)

Тукур — карапайым, кара жумушка чыдаган адам же ат.

Мукур — мүйүзү жок (эчки), жешилип, сүрүлүп түгөнгөн.

«Төбөсү ачык көр урсун да,

Төшү түктүү жер урсун!» (Ант).

Кайридин — каапыр (динден чыккан адам).

Кусур—каргыш (кусуру урат-каргышы тиет).

Медресе — мусулмандардын жогорку диний мектеби.

¹ Кулманбетов Ж. Улуу мураска урмат. 1985.

² Ошондо...

Буура— төөнүн эркеги.

Буудан—күлүк ат (күлүк атка берилүүчү эпитет).

«Баш кесмек бар, тил кесмек жок» (Макал).

Үчүнчү сабака IX көрүнүштү ролдор боюнча окууга даярданып келген 6 окуучу доскага чыгат да, өздөрүнүн каармандарынын кебин окушат, автордук ремаркаларды мугалим окуйт. Бул сабакта көрктүү окуунун ролу чоң. Мында автордук ремарка, диалог, монологдорду көрктүү окуунун өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, ролдор боюнча окуучуларга адабият мугалими алдын ала консультация өткөрүшү зарыл, себеби «Манастын уулу Семетей» окуучулар таанышып жаткан биринчи драмалык чыгарма болгондуктан мындай окуу ыкмаларына али окуучулар ээ эмес. Ошондуктан бир саатты IX көрүнүштү ролдор боюнча окууга арноо керек.

IX көрүнүш төрт эпизоддон турат: 1. Семетейдин таарынып жатып алышы; 2. Кишимжандын аракетин; 3. Эки эненин сырынын ачылышы; 4. Семетейди Таласка узатуу.

Драмадагы окуялардын өсүү линиясын териштиргенде, Бакыйдын атынан Сарытаздын келип, эли-жеринен, ата-тегинен кабар бериши окуянын өсүшүн тездетип, Семетейде эл-жерге болгон сагыныч-кусалыкты күчөтүп, тынчын кетирди. Эне-баланын, жалган менен чындыктын ортосундагы карама-каршылык чегине жетти: Семетейге элдин кабарын, ал-абалын угуп, бөтөн жерде «күн тийген жердин чоросу» болуп жүрө берүү-гө андагы Мекен ышкысы, эл тагдырын ойлогон атуулдук пар-зы жол бербей туруп алды; Каныкейдин чындыкты жашырууга дарманы жетпей калды.

№1-таблицадагы IX көрүнүш дегендин тушуна экинчи графада 21, 22, 23, 24-сценалар, ал эми 3-графасына кульминация деген жазуулар пайда болот.

Ошентип, кыргыз жери, кыргыз эли, Талас, Манас жөнүндөгү Каныкейдин арман, сүйүү аралаш улуу монологу айтылып, эне-бала табышып, ушул көрүнүштүн 4-эпизодунан баштап (Семетейдин Таласка жөнөшү), окуя чечилүүгө бет алат.

IX көрүнүш бүтүндөй ролдор боюнча окулуп бүткөн соң, окуучуларга төмөндөгүдөй суроолор берилип, ой жүгүртүүгө убакыт болот.

1. Эмне үчүн Семетей бир жумадан бери капа?

2. Кишимжан неге Семетейге карата «коргону бөлөк көктөлбөйт, көңүлү бөлөк эптелбөйт»-деп айтат?.

3. Чындыкты эмнеге дагы эле жашырууга аракеттенишет энелер, аларды ачыгын айтууга эмне мажбурлайт?

4. Каныкейдин монологуна жатка көркөм айткыла.

5. Ысмайылдын: «Сопуюп элиңе жалгыз барбай, жигит курап алгын», - деген сөзүнө неге Каныкей каршы чыгат?

6. 9-көрүнүштөгү окуяга катышкан каармандар жөнүндө өз оюңарды айткыла.

Жогорудагы суроолорго жооп берүү менен окуучулар алты каармандын ар бири жөнүндө белгилүү фактыларды, материалдарды жыйынтыкташат. Натыйжада, окуучулар Семетейдин бул көрүнүштөгү чечкиндүү чечимдери («элиме кетемин», «энеликтен кечемин») менен Каныкейдин өз оозунан чындыкты угуп, Ата Журтуна аттангандагы кубанычын айтышат.

7-класстын окуучулары Кишимжандын эркелигине VI-көрүнүштөгү Семетей менен Каныкейди атасы Ысмайылга чагымчылаган эпизоддо күбө болгондорун, а бул эпизоддо да ошол эле эркелиги менен кокустан колу тийип кеткен Семетейди ачуу менен «арсыз жетим» деп салганын, эпизоддук каарман болгонуна карабай, эпостогу Кишимжанга караганда активдүү да, сүйкүмдүү да каарман экенин айтышат.

IX көрүнүштө Чыйырды чечкиндүү роль ойнойт: Каныкейдин ар бир кадамын, ички дүйнөсүн айттырбай түшүнүп, ошого жараша кеңеш, багыт берип турат. Муну биз Каныкейге:

Мүнөзүн көрчү балаңдын

Айтпасаң болбойт, каралдым,

Каныкей Абыке, Көбөштү жамандай албай, такала түшкөндө;

Барганда өзү жолугуп,

Бакайдан уксун бардыгын,-деген сөздөрүнөн улам байкайбыз. Чыйырды- жалгыз уулу Манастын тукуму улансын үчүн анын баласын аман сактап, эрезеге жеткенде элине кайтарып берүү үчүн жанын аябаган эне. Каныкейдин образын толуктап, анын образы матриархат-тык көз караштын элементтерин тереңдетип турат. Мындан тышкары мугалим биринчи сабакта Чыйырды жөнүндө айтылган комментарияны окуучулардын эсине салат.

Ошондой эле ушул сабакта Ысмайылга да оозеки мүнөздөмө берүү үчүн мындан мурдагы Ысмайыл катышкан сцена-

ларга экскурс жасоо керек. Окуучулар Ысмайыл Каныкейдин бир тууган иниси, Букардын ханы экендигин, эжесинин башына оор күн түшкөндө кайнене, баласы менен канатына катып асырап алган мээримдүү тууган экенин, Семетейдин тентектигин кечирип, анын эр жүрөк, чыныгы атуул болуп өсүшүнө кам көргөн адилеттигин, мүнөзүндө аялдарга карата саркынды көз караштын бардыгын (Каныкей Тайторуну чапкандыгы үчүн өлүмгө буйруганын) эстерине түшүрөт. Ал эми IX көрүнүштөгү Семетей Таласка жөнөп жаткандагы сценада Ысмайыл чын дилден Семетейге элине кетүүгө уруксат берип, анын аман-эсен элине жетиши үчүн кам көрөт («жигит курап алгын»). Ысмайыл — чыныгы бир туугандын, тууганга, Манаска берилгендиктин үлгүсү.

Жогорудагыдай оозеки жыйынтыктоодон соң ролдорду окуган окуучуларга сын-пикирлер айтылат, себеби алар окуу учурундагы кейтеринде, интонацияларында ар бир персонаждын мүнөзүн ачып берүүлөрү керек. Мисалы, Семетейдин:

Алдаган тилге киргидей,
Эселек бала бекемин?
Аныгын угуп, көз жетип,
Билдим го жетим экеним.
Эр жетти, качан келет деп,
Кыйналып жатса өз элим,
Бул жерде туруп нетемин?
Баары бир элге кетемин!
Апакем болсоң чынын айт,
Айтпасаң сенден кечемин!

деген кебинде маселени кабыргасынан койгон чечкиндүүлүк гана эмес, канчалык ыза, өз эли үчүн күйүү да, сүйүү да жатат. Чыныгы атуул гана ушинтип айта алат. Өзүн гана ойлосо, Букардын ханынын уулу, айтканы айткан, дегени деген болуп жүрө бермек. Минтүүгө Семетейдин намысы жол бербейт. Ал эл баласы, элдин баатыры, ошон үчүн эл керегине жароону милдетим деп түшүнөт. Семетейдеги улуу патриотизмге ылайык интонация, тон, темп, дикция, жест, мимикаларды табуу менен гана окуучу-Семетей ийгиликке жетише алат. Жакшы даярдалган ролдор боюнча окуу кызыктуу, жандуу өтөт.

Үйгө тапшырма: 1. X көрүнүштү, эпилог ордунаны окуп келүү.

2. Сунушталган суроолор боюнча Каныкейдин образына арналган диспут-сабакка даярданып келүү. 3. Каныкей катышкан сценаларды кайрадан окуп чыгуу. 4. IX-X көрүнүштөрдө кездешкен түшүнүксүз, окуучулар үчүн тааныш эмес сөз, сөз айкаштарынын, учкул сөздөрдүн сөздүгүн түзүп келүү.

Төртүнчү сабакта үйгө берилген тапшырмалар текшерилгенден кийин жаңы темага өтүүгө болот. Жаңы тема-Каныкейдин образы жана драманын идеялык-көркөмдүк мазмуну. Жаңы материалды талдоо «Каныкейди оң каарман деп атоого болобу?»-деген темадагы диспуттан башталат. Кызыктуу, жаңдуу талаш-тартыш үчүн мындан мурдагы сабактарда: комментарийлүү окууда, сабак-аңгемеде, ролдор боюнча окууда, текстти үзүп-үзүп окууда топтолгон материалдар жетиштүү болот.

Драмада Каныкей дээрлик баштан-аяк катышкан борбордук каарман катары II, III, IV, VII, IX, X көрүнүштөрдө катышат.

«Семетей» эпосунда Каныкейдин образы чыныгы эненин, болгондо да, эл баатырынын энесинин образы катары берилгендей драмада да ошол эле планда мүнөздөлөт.

Каныкей менен окуучулар 6-класста «Каныкейдин Тайторуну чапканы» деген теманы өткөндө таанышышкан, эпостун сюжети боюнча акылдуулугу, уздугу, айкөлдүгү, баатырдыгы менен эл энеси аталып, кыргыз элине жаккан аял катары билишет. Каныкейдин образын ачууга арналган сабак-диспут этикалык аңгеменин¹ негизинде, проблемалуу окуунун² элементтерин ичине камтыйт.

Төмөндөгү суроолор жазылып, класстын көрүнө жерине илинип коюлду.

1. Каныкей-оң каарман деген түшүнүк калыптанып калган.. Балким, терс каарман болуп жүрбөсүн?

¹ Роговер Е. С. *Разнообразие методических приемов в работе над драматургическим произведением*. Ленинград: 1961. 119-124- беттер.

² Иманалиев К. *Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши*. Фрунзе: «Мектеп». 1981. 70-125- беттер.

2. Неге эпосто кээде Каныкейдин атына «канкор» деген эпитет кошулуп айтылып калат?

3. Каныкей баатырдык сапатка ээ. Андай экен өз үй, өлөң төшөгүнөн кетпей эле Семетейди коргоп албайбы?

4. «Агасы өлсө, ини бар, катыны жесир калмакпы» деп, жесирин жатка бербеген элдик салтка Каныкейдин баш ийбегенин кандайча түшүнүүгө болот?

5. Турмушта атасыз бала өстүргөн энелер көп кездешет. Эмне үчүн Каныкей Семетейди иниси Ысмайылга берип, энелик милдетинен баш тартат?

6. Дайыма Бакай менен Чыйырдынын акыл, кеңештери менен иш туткан Каныкейди акылдуу дешке болобу?

Барны атындагы орто мектептин 7-«А» классынын окуучуларынын биз катышкан диспут-сабактагы жооптору төмөндөгүчө болду. (Адабият мугалими-Бакирова Г.)

Көпчүлүгүнүн ойлору боюнча Каныкей-оң каарман, себеби ал оң каарманга мүнөздүү болгон сапаттарды өзүндө алып жүрөт. Ага Көбөшкө аял болгондон өлүм артык. Көбөш Манаска бир тууган болгону менен максаты, идеалы, карманып-тутунган эрежелери боюнча бири-бирине караманча каршы келет. Көбөш—эл душманы, наадан, адилетсиз. Ал хандыкты өз кызыкчылыгы үчүн пайдаланат. Каныкей — Манастын акыреттик жары. Демек, ал турмушка чыгууну ойлоп да койбойт.

Каныкейдин аты менен кошо эпос боюнча «канкор» деген эпитет бирге айтылат кээде. Себеби ал Каракүндү өлтүрүп, баласын тартып алат. Бул факт ошол замандын мүнөзүнө төп келет. Каныкейге Семетейди эл үчүн, Манастын ишин улантуу үчүн, келечек үчүн сактоо- баарынан жоопкерчиликтүү иш. Ошон үчүн анын бул «канкордугу» мезгилинин талабына жооп берет. Анын үстүнө «канкор» деген сөз кан ичкич деген мааниде эмес, баатыр, эр жүрөк, кайраттуу деген мааниде колдонулат.

Каныкей төркүнүнө качпай, Семетейди Таласта эле коргоп алууга күчү жетмек, муну биз өз сөзүнөн байкайбыз. II көрүнүштүн 5-сценасында Ч ы й ы р д ы:

«Балам, Алар жаңжал салса да,

Сен жаңжал салбагын.
Маңастын сыйласаң арбагын,
Өзүңдү бекем кармагын!
Калктын кеби жаман,
«Кайнатасы менен
Чабышып кетиптир»-деген сөзгө калба-

гын,-дейт.

К а н ы к е й. (ойлоно, ыраазы болуп)

Кагылайын энекем,
Кайратың тоодой бек экен.
Казыркыдай кеп айтып,
Кармангын, балам, дебесең,
Жоо-жарагым шайланып,
Кынсыз кылыч байланып,
Калабаны баштасам,
Арамдардын баарысын
Такыр кырып таштасам дебедим беле?!
Кыйын иш түшүп башыма,
Жеңдирип ийсем ачууга,
«Аялы мындай болчу»- деп,
Көө жабылмак турбайбы,
Айкөлүмдүн атына.....-дейт.

Каршылашкандар Маңастын атасы, инилери болгондуктан Каныкей аларга каршы курал көтөрө албай, төркүнүнө качууга аргасыз болот.

Семетейди Ысмайылга бала кылып бергени Каныкейдин аны тарбиялоодон баш тарканы катары кабыл алынбайт, бул драманын сюжетинен эле белгилүү болуп турат. Букарга узатып жаткан Бакай:

Карегиндей сактай көр,
Батадан бүткөн баланы.
Кара көздү кашайтса,
Кандай болот береги,
Калың элдин абалы...-

деп эскертет. Муну менен Бакай Семетейди душмандардан сактоону тапшырып жатат.

Эл баатырынын эр жеткиче ар түрдүү коркунучту башынан өткөрүүсү баатырдык эпосторго мүнөздүү салттуу

белгилерден. Манас бойго жеткиче сырткы басып алуучулар тарабынан куугунтукталса, Семетей ички душман Абыке, Көбөш, Жакын тарабынан зордук-зомбулукка дуушар болот. Манасты Ошпур койчуга берип, чоңойткондой эле, Семетейди Каныкей ушул себептүү Ысмайылга берет.

Эпосто. Каныкей Манастын аялдарынын ичинен эң акылдуусу болуп берилет. Эгер драмада Каныкей Бакай менен Чыйырдынын кеңештери менен иш тутса, алардын берген акыл-кеңештери анын чечими менен дал келет. Мисалы, Чыйырдынын «бала кылып ал» дегин деп шыбыраганына Каныкей сүйүнүп:

Олда айланайын энекем ай,
Бала кылып берет деп,
Тууганына баласын,
Оозум батпай турганда,
Ойдогуну табасың!-дейт.

Демек, драмада Каныкейдин эң башкы сапаты-акылмандык, анан ал жөн билги, чечкиндүү, эр жүрөк, чыдамдуу, мээримдүү ж.б. Ошондуктан Каныкей- кайсыл жагынан алганда да оң каарман.

Окуучулардын бир тобу Каныкейди оң каарман деп эсептешпейт. Алардын ою боюнча, кантсе да Каныкей ошол уруулук-патриархалдык доордун адамы, ошондуктан Абыкеге же Көбөшкө турмушка чыгып, Семетейди өз эли-жеринде чоңойтушу керек эле.

Ошондой эле «атан өлсө, тайлак бар кому жерде калмакпы, ага өлсө, ини бар, катыны жесир калмакпы» деген накыл сөздүн чыгышына негиз болгон элдик салтка баш ийбей, төркүнүнө качуу да элдин түшүнүгүнө каршы келет. Бул салттын жакшы жагы да бар. Айрыкча, балдар үчүн, бөтөн бирөөнү «ата» деп, бөтөн бирөөлөрдүн көзүнө «суук» көрүнүп өскүчө, өз агасын ата деп, өз элинде чоңойгону абзел эмеспи.

«Атасы Манастан ажыраганы аз келгенсип, өз эли-жеринен да айрылган Семетейди Ысмайылга бала кылып берип, Каныкей өзүнүн энелик мээриминен да куру койду. Бул кылганы, менимче, адилеттүүлүк эмес», -дейт Б. Аттуу окуучу кыз.

Эпос боюнча Семетей Каныкейдин эмне үчүн Абыкеге тийбей койгонуна таң. Ал гана эмес, элине келген соң, туугандарын ынтымакка келтирүү максатында Каныкейди Абыкеге

алып берип, Көбөштү хан көтөрмөк да болот.

Окуучулардын оозеки талашып-тартышып чыгып сүйлөөлөрүнөн кийин мугалим төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарды. Ал дээрлик бардык сүйлөгөндөрдүн айткандары туура, бирок көпчүлүк учурда бир жактуу экендигин айтты.

Драмада Каныкейдин образы Семетейдин образы менен бирдей даражада, психологиялык планда андан да тереңирээк иштелген образ. Драмада берилген атуулду тарбиялоо, Мекенин табуу идеяларынын ачылышында Каныкейдин образынын ролу чоң. Ошон үчүн драматург көп поэтикалык-психологиялык жүктү Каныкейдин образына ыйгарган: кара кийип, кан жутуп олтуруп, өз дегендердин кордугуна чыдайт, «көрбөгөнү көр болуп, көзүнүн жашы сел болуп» Букарга качат, чымындай жанын тобокелге салып, Тайторуну чабат, жери-Талас, атасы-Манас экендиги жөнүндөгү ачуу, улуу чындыкты Семетейге угузат, эл баатырын эрезеге жеткирип, элине кайтарып, Ата Журтуна түндүгүн көтөртөт ж.б. Ошентип, «Каныкей до конца остается верной делу и памяти Манаса»¹.

Анын салтка баш ийбеши, «канкордук» кылышы (Газбайматты жаралоо), өз атасын укпай, ат чабышы- баары өз кызыкчылыгы үчүн гана эмес, элдин кызыкчылыгы үчүн, элдин, Семетейдин келечеги үчүн иштелет.

Драмада Каныкей эң алдын эне. Ошон үчүн анын образындагы мурдагы оң сапаттарга энелик мээримдүүлүк, энелик милдеттүүлүктү жогору коюу кошулуп гана эмес, биринчи планга коюлуп турат.

Каныкей өз Букардын кызы болгон менен өз элим, өз жерим деп кыргызды, Таласты эсептейт. Анын патриотизми Манас менен Семетейдин патриотизминен кем эмес. Буга кыргыз жери менен коштошкондугу, кайрылып келгендеги сезимдерин чагылдырган монологдору, IX көрүнүштөгү улуу монологу мисал боло алат. Элге келгенде:

Жетимчемди ээрчитип,
Кагылайын кыргыздын
Жергесинде жүрөйүн!-дейт.

Демек, Каныкей- оң каарман, типтүү каарман, эл тилегинен жаралган каарман.

¹ Сыдыков А. Героические мотивы в эпосе «Манас». Фрунзе. Изд. «Илим». 1982. - 45-бет.

«Манастын уулу Семетей» драмасы
боюнча корутунду сабак

«Манастын уулу Семетей» драмасына арналган акыркы (5-саат) жыйынтыктоочу (корутунду) сабак болуп, анда:

-окуучулар драманы талдоо процессинде жолуктурушкан маселелер жалпыланган түрдө козголот;

-үйрөнүлүп жаткан чыгарманы жаңыча, учурду өзгөчөлүгүнө ылайык көз караш менен карап, идеялык-көркөмдүк баалуулугун окуучуларга сездирүү максатында мурдагы талдоо процессинде белгиленип коюлган, бирок чечилбей калган жаңы проблемалар көтөрүлөт;¹

-негизги көңүл драманын сценалык тарыхынын фактыларына бурулат;

-дал ушул жыйынтыктоочу сабакта классикадан («Манас» үчилтигинен) ар бир учур өзүнө үндөш нерсени таба ала тургандыгы жөнүндөгү ойду жеткирүү зарыл;

-пьесанын үстүндө жүргүзүлүүчү иштердин жыйынтыктоочу аккорду болуп, аны театрдан же экранда көрүү саналат;

-драма, спектакль жөнүндөгү адабий-театралдык сын-пикирлер талкууланат;

-драманын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот.

Адатта, жыйынтык иштери пьесанын акыркы көшөгөлөрүнүн же көрүнүштөрүнүн үстүндө иштөөдөн эле башталат,² себеби X көрүнүштө негизги конфликт чечилип, драматург тарабынан жыйынтык чыгарылат, башкача айтканда, Семетей Таласка келип, атасынан калгандардын

¹ Маранцман В. Г. Заключительные занятия по анализу литературного произведения в школе. // Литература в средней школе: Ученые записки ЛГПИ имени А. И. Герцена. Л.: 1971. №416., вып. V, 119-179- беттер.

² Чирковская Т. В. Особенности изучения драматических произведений в школе // Лекции по методике преп. лит.-ры. Л.: 1975. Вып. I. 152- бет.

баарына: жерге, элге, Желмаянга, курал-жарагына ж.б. ээ болуп, душмандары орго салынып, эл эркиндикке чыгат. Элдин биротоло эзүүдөн кутулушу үчүн сырткы душман Коңурбайга каршы аттанууга үндөө менен драма аяктайт.

Драма боюнча жалпыланган жыйынтыкты Ж.Кулмамбетовдун: «Акыйкаттан эле спектаклдин (демек, драманын У.Ж.) көгөргөн проблемасы өтө актуалдуу. Андагы бийлөөчүлөр менен эл тагдыры маселеси эчактан эле келе жаткан курч социалдык проблемалардан. Спектаклде өз кызыкчылыгын гана көздөгөн, эл бийлөөгө, мансапка гана умтулган адам бийлик башына, эл башына келсе, жумурай журттун шору катары, ал түгүл бүтүндөй калк жоюлуп кетүү коркунучу алдында калары Кобөш жана Жакып баштаган кейипкерлер аркылуу айкын көрсөтүлөт. Элдин жыргалчылыгы, анын калк катары уланып өсүп-өнүгүшү керт башынын камын ойлобогон, эл-жерин жанынан артык сүйө билген, анын ысыгына күйүп, суугуна тоңууга даяр турган адамга терең байланыштуу экенин, эч качан элди душман кылбай, ага ак ниеттен кызмат өтөй билүү керек экенин эскертет чыгарма.»¹ -деп жазганын окуп берүү менен чыгарууга болот.

Ушул маселе азыркы күндө да актуалдуу экендиги, ошон үчүн ар бир учур классикадан өзүнө үндөш идеяны таба ала тургандыгы президенттин «элим менен, элим үчүн» деген сөзүнүн иш жүзүнө кандайча ашырылып жаткандыгына байланыштырылды. Муну менен мурда тигил же бул себептер менен белгиленбей калган идеялык ньюанстар тереңирээк түшүнүлөт, башкача айтканда, «должно произойти переключение восприятия конкретного, историко-генетического содержания художественного произведения на уяснение его современного обобщающего внутреннего смысла, на сопереживание учащимися заключенных в нем проблем и исканий»².

¹ Кулмамбетов Ж. Улуу мураска урмат.

² Щербина В. Р. Проблемы литературного образования в средней школе. М: 1982. 91- бет.

Андай проблемалар, бир жагынан, окулганды эске сала турган, экинчи жагынан, аны кайрадан ой элегинен өткөрүп, түзүлгөн пикирлердин туура экендигине ишендире турган суроолордун тегерегинде эвристикалык аңгеме процессинде ишке ашырылат. Биз жүргүзгөн эксперименттин үчүнчү этабында Барпы атындагы мектептин 7-«А», «Б»-класстарында окуучулардын «Манастын уулу Семетей» боюнча алган билимдерин текшерүү максатында алынган контролдук иштин жыйынтыктары төмөндөгүдөй болду.

7- «А», «Б» класстары.

№	Суроолор	жооптордун типтери			жооп бурүүдөн баш тартуу
		толук	толук эмес	туура эмес	
	1	2	3	4	5
1.	«Манастын уулу Семетей» жанры боюнча кандай драмага жатат ?	24	20	4	
2.	Драма эмне үчүн ыр түрүндө жазылган ?	20	21	5	2
3.	Аванспенадагы манасчыны пьесанын «организминен» алып таштоого болобу ?	27	17	3	1
4.	Илгертен тааныш сюжетти көрүүгө эмнен үчүн эл агылып театрга барат ?	20	18	7	3

Жыйынтыктоочу сабакта драманын сценалык тарыхына кайрылуунун диапозону кеңири: бул пьесанын трактовокларын салыштыруу (ар түрдүү убакта ар кайсы режиссер тарабынан ар түрдүүчө трактовкаланат,) драматургдун ою, идеясы менен режиссерлордун ойлорунун дал келүүсү, бир эле образдын актерлор тарабынан ар түрдүү интерпретацияланышы ж.у.с. Бул үчүн КМАДТта жана Оштогу Бабур атындагы өзбек музыкалык-драма театрында коюлган «Манастын уулу Семетей» спектаклдеринин видеофильмдерин салыштыра алуу мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланууга болот.

М.А. Рыбникованын драманын үстүндө иштөөнү спектаклди көрүү менен аяктоо керек деген кеңешин жетекчиликке алып, «драмалык чыгармаларды үйрөнүү боюнча сабактарга театралдык спектакль иллюстрация болбой, драманы талдоого алган сабактар спектаклди толук кандуу кабыл алууга карата даярдык болушу керек» деген азыркы учурдун методисттеринин көз карашын тутунуп, жыйынтыктоочу-сабакта КМАДПтын коллективи тарабынан коюлган «Манастын уулу Семетей» спектаклин видео-кассетага түшүрүп, аны сабактаң сырткары учурда окуучуларга көрсөтүп, а жыйынтыктоочу сабакта ал боюнча талкуу уюштуруу сабактын эффективдүүлүгүн, албетте, жогорулатат, анткени «спектаклди көрүү жана аны талдоо—драманын өзгөчөлүгүн ачуунун жетектөөчү каражаты»¹

Драма, спектакль жөнүндөгү адабий-театралдык сын-пикирлер менен окуучуларды тааныштыруу үчүн театр сынчысы Ж.Кулмамбетовдун «Улуу мураска урмат» аттуу макаласын пайдалана алат мугалим.

Драманын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жөнүндө да мугалим ушул сабакта түшүнүк бербет. Драмадагы эпизоддор мазмун жагынан гана органикалык түрдө байланышпастан, аларды өз ара бири-бирине эп келиштирип кынаган эпостук көркөм ыкма («Муну мындай таштайлы, айтар сөздөн шашпайлы, Семетейдин андагы, жоругунан бацтайлы») драматург тарабынан өтө чеберчилик менен пайдаланылган. Драмада өзгөртүлгөн кырдаалга, сүрөттөлгөн окуяга жараша эпикалык ыкмалар драмалык ыкмалар менен жуурулушуп турат.

«Семетей» эпосунун сюжетинин өзү курч конфликттерден турат. Ошндуктан драмага айландырууга оңтойлуу келип, окуя каармандардын диалог, монологдорунда өнүгөт, бирок, эпикалуулук драмага манасчынын баяндоосунун зарылдыгын шарттап турат. Ошондой эле баатырдын өмүр тарыхы, эрдик иштери каармандардын монологунда да берилет. Мисалы: Каныкейдин монологундагы Манас жөнүндөгү баян. Бул көркөмдүк ыкманы окуучуларга түшүндүрүү керек.

¹ Пустовалов П. С. Изучение специфики эпоса, лирики и драмы в старших классах средней школы. Автореферат дисс... канд. пед. наук. М: 1963. -16-бет.

«Мугалим драмадагы мүнөздү ачууда адабий тилдин ролун түшүндүрүш үчүн кандай кырдаалдарда кандай сөздөрдү пайдалануу аркылуу ачып жаткандыгын таамай мисалдар менен көрсөтүшү керек»¹.

«Манастын уулу Семетей» драмасында элдик эпостордугудай эле майда ырлар (кошок, санат ж.б.), лирикалык күү берген көркөм айтылыштар, макал-лакаптар, фразеологиялык түрмөктөр кеңири кездешет. Мисалы,

- Каныкей: Алтын жээк айбалта
Аземи менен ким аштайт?
Азап күн башка түшкөндө,
Армандуу элди ким баштайт? (кошок)
- Каныкей: Мен кара бет бейбактын,
Маңдай сөөгүм кайкы бейм,
Манастан кийин шор катып,
Күн көрөрүм тайкы бейм. (арман)
- Манасчы: Кайың ыйлап, тал ыйлап,
Карагай ыйлап, сал ыйлап,
Карайып жаткан тоо ыйлап,
Калдайган аска зоо ыйлап.
(традициалык формула)
- Бакай: Ажалы жетип күн бүтсө,
Ар кимдер көзүн жумбайбы..... (санат)
- Каныкей: Алдей, алдей балапан,
Апаларың аясаң..... (бешик ыры)
- Каныкей: Ала жипти аттабас,
Акыреттик жарымын.
(фразеологиялык айкалыш)
- Кыргызчал: Ачык ооз жаным...
(фразеологиялык айкалыш)
- Сарытаз: Баш кесмек бар,
Тил кесмек жок-деген байыртадан.
(макал)

¹ Батаканова С. Т. 10-класста Ж. Турусбековдун «Ажял ордуна» драмасын проблемалуу окутуунун методикасы. Ф: 1986. 13-бет.

Көркөм сөз каражаттарынан: эпитет, гипербол, метафора, метанимия, салыштыруу, эликкалык кайталоолор кездешет.

Семетей: Шер Манас, Манас болгон журт! (эпитет)

Кишимжан: Кирген буура менен беттешип,
Бутун жулуп алса,
Албуут дайраны кечип,
Аркы өйүзүнө барса,
Алоолонгон өрттүн!
Ортосунан өтүп кетиш калса,
Кантип жакшы болсун? (гипербол)

Каныкей: Катуулап кызын алганда,
Канаттуу куштай бар элең. (салыштыруу)

Бакай: Ай туяк өссө жетилип,
Атпай журт кайра кубанат, балам.
(метафора)

Каныкей: Ала-Тоом калып мен кетсем,
Арылбас аккан көз жашым. (метанимия)

Бул сабактын акырында мугалим драманын бүтүнкү күндөгү маани-маңызына токтолот. Бул үчүн эмне үчүн драматург эпостук сюжетке кайрылган? Бүтүнкү сахнада «Манастын уулу Семетейди» көрүү керекпи? деген суроолордун тегерегинде окуучулардын ойлорун оозеки айттырууга болот. Же болбосо лекция түрүндө мугалим өзү айтып берет.

«Курманбек», «Жаңыл» драмалары аты уйкаш эпостордун сюжеттеринин негизинде жазылып, сахнада коюлушу учурдун (согуш мезгили) талабынан келип чыккан. «Согушун жаткан элди тарыхтын баатырдык салттарында тарбиялоонун зарылдыгына учурунда Кыргызстан Компартиясы өзгөчө көңүл бөлгөн. Кыргызстан КП БКнын жана республиканын өкмөтүнүн демилгеси менен Ж. Бөкөнбаев баш болгон чыгармачыл топ түзүлүп, аларга «Манастын уулу Семетей» деген көркөм фильм тартууга атайы талшырма берилген. Бирок сценарий түзүп жаткан Ж. Бөкөнбаевдин өлүмүнө байланыштуу фильм тартылбай калган. Борбордук Комитеттин мындай камкордугу драматургияда элдик мурастарга кызыгуунун күчө-

шүнө шыкак берген. Согуш учурунда адабиятыбызда К.Жантөшевдин «Журманбек», К.Маликов менен А.Куттубаевдин «Жаңыл», Т.Сыдыкбеков менен К.Рахматуллиндин «Манас менен Алманбет» драмалары, А.Токомбаев менен К.Маликовдун «Манас», К.Маликовдун «Сейтек» либреттолору сыяктуу өздөрүнүн жогорку патриоттук пафосу менен айырмаланган чыгармалар жарыкка келген»¹.

А эмне үчүн тынчтык мезгилде эле Ж.Садыков элдик сюжетке кайрылып жатат? Мунун себеби, эң оболу, «Манас» эпосунун улуулугунда жана анын идеяларынын түбөлүктүүлүгүндө. «Манас» эпосу- кыргыз элинин сүйүктүү эпосу. Кыргыздар «Манасты» окуудан, угуудан, сахнадан, экрандан көрүүдөн тажабай келатышат.

«Манас» үчилтиги- океан», дешет эпосту изилдөөчүлөр. Анда козголгон ар бир тема, ар бир идея боюнча ар түрдүү жанрда чыгармаларды жаратса болот. Андагы эң негизги тема- патриотизм. Бул, албетте, улуу, түбөлүктүү тема, ошондуктан Жалил Садыковдун ушул теманы «Семетей» эпосунун сюжетинин бир үзүмүн кайра иштөө менен бериши- элдик эпоско экинчи өмүр бериши- зор акындын көркөм ойлоосу үчүн закондуу көрүнүш катары кабыл алынышы керек. Ж.Садыковдой зор, таланттуу акын улуу сюжетке кайрылбай кое алмак эмес....

Драмалык чыгарманын баалуу критерийи болуп, анын сахнадагы өлбөстүгү, зарыл суроолоруна жооп таба алган көрүүчүлөрдүн ага болгон кызыгуусу болуп саналат. Бул өңүттөн алганда «Манастын уулу Семетей» сахнада пайда болгондон баштап сүймөнчүлүк менен кабыл алынып, сахнадан түшпөй келатышы белгилүү театр сынчысы К.С.Станиславскийдин: «Пьесаны зор адамзаттык идея үчүн, спектаклге бүтүн да келип жаткан миндеген адамдарга керек идея үчүн көрүү керек»,-деген талабына жооп берерин айгнелеп турат.

Үйгө тапшырмага «Бизге керектүү болгон кандай зор адамдык идея үчүн биз үйрөнгөн драма сахнада коюлушу

¹ Байгазиев С. Кыргыз драматургиясы согуш мезгилинде. «Ала-Тоо», №5, 1985., 138-бет.

керек?» деген темада сочинение жазып келүү берилиши максатка ылайыктуу.

Тиркемелер

№1-таблица

Көшөгө, көрүнүш	Негизги эпизоддор	Сюжеттин элементтери
1	2	3
	Манасты жоктоо, бешиктеги Семетейди бел тутуу.	пролог
I көрүнүш	1. Манастын тагында Көбөштүн отурушу. 2. Каныкейди ушактоо. 3. Кыргызчал менен Тазбайматты жуучу жөнөтүү	экспозиция окуянын башталышы. окуянын түйүндөлүшү
II көрүнүш	4. Каныкейдин кашкөйлүгү 5. Манастан калган туякты жашыруу 6. Көбөштүн Каныкейдин ордосун талашы. 7. Семетейди издөө.	окуянын өнүгүшү
III көрүнүш	8. Каныкейдин Чыйырды менен Семетейди табышы. 9. Бакайдын качкындарга берген жардамы жана кеңеши.	-----
IV көрүнүш	10. Гүлтокойдогу соолуган булактан суу чыгышы. 11. Качкындарга Ысмайылдын жолугушу. 12. Семетейди Ысмайылга балалыкка берүү.	
V көрүнүш	13. Семетейдин эр жетип, согуш өнөрүнө машыгуусу. 14. Эшен менен болгон кагылыш	
VI көрүнүш	15. Эшендин Ысмайылга арызданышы. 16. Кичимжандын Семетей менен Каныкейди чагымдашы. 17. Ысмайылдын Семетейге Каныкейди олтурууну буюрушу.	окуянын чилеппиши
VII көрүнүш	18. Каныкейдин Тайторуну ат чабышка кошуусу. 19. Семетейдин Тайторуну сүрөшү.	
VIII көрүнүш	20. Кыргыз оол издеген жигит. 21. Семетейдин Сарытаздан эли- жери жөнүндө үгүшү.	окуянын кульминациясы

1	2	3
IX көрүнүш	22.Семетейдин таарынычы 23.Кишимжандын аракети. 24.Эки эсенин сырынын ачылышы. 25.Семетейди Таласка узатуу,	окуянын чечилүүгө бет алышы
X көрүнүш	26.Туткундалып бараткан эл жана Бакайдын арманбы. 27.Семетейдин Манастын күмбөзүнө келиши. 28.Жакыптын арам ою жана элдин ага берген жазасы. Семетейдин түндүгүн көтөрүү.	окуянын чечилиши эпилор

□2-таблица
Семетей

Өткөндө гүсү	Эмнени максат кылат?	Мүнөздүү сөздөрү, речн	Манаска мамилесин	Кантип каршылык көрсөтөт	Каармандын тагдыры
Семетей төрөлгөндө, атасы каза болгон	Дооруна жараша эл коргоого жараган эрлерден болуу. Ошон үчүн согуш өнөрүнө машыгат. Мекенине кайтып, кыргыз элин душманкоргоо.	Найза сайып,кылыч чаап, Такшалгандай бололу, Ар кимибиз 1000 колду башкаргандай бололу». «Тентиген жетим атанып, Букарда кантип каламын!». «Кечилдин каны Коңурдан Атамдын өчүн аламын». «Ата жүзүн көрбөгөн, Мендей байкуш кайда бар?» «Элим үчүн кара башымдытартуу кыламын!»	Маңастын мураскору,анын ишин улоочу. Элин коргоп, анын кунун куучу кишиси	Драмада колуна курал алып, эр өлтүрүп, эрдик көрсөтүүгө туура келбейт, себеби драмада Семетейдин бала чагы, Мекенине кайтышы гана сюжетке негиз болуп алынган. Мында сөзү аракети менен гана туугандарына каршы болот.	Элин, жерин таап, атасы Манастын өчүн Коңурбайдан алууга камынат.

Өткөндөгүсү	Эмнени максат кылат?	Мүнөздүү сөздөрү, речи.	Манаска мамилеси кандай?	Кантип каршылык көрсөтөт.	Каармандын тагдыры.
Жакыштын уулу болгондуктан, хан болууга укуктуу, бирок татыктуу боло албай, ичинен тынып, оңтойлуу учурду күтүп жүргөн.	Максаты-Манастын тагына отуруп, Каныкейге үйлөнүп, анын элиги бийлөө.	«Эми, бардыгынын эсебин өзүм табамын». «Каныкейди бул албаса, өзүм алам!» «Эчтемеси калбасын, менин ордомо жеткиргиле бардыгын!» «Бала, дейм бала, Баланы таап келгиле мага!»	«Манас тирүү чагында, Ээ кылбай баарына, Энеси бөлөк дегенсип, Жолотчу эмес эле жанына!» Ушул сөзү эле Манаска душман экенин айгинелеп турат.	Тактын мураскору. Катары Семетейди жок кылууга аракеттенет.	Семетей 12ге чыгып, элине келгенче, хан болуп, элге кордук көрсөтөт. Акыры эл тарабынан орго салынат.

«МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ» ДРАМАСЫНДА КЕЗДЕШҮҮЧҮ ТҮШҮНҮКСҮЗ СӨЗДӨРДҮН СӨЗДҮГҮ.

1. Жамбы—ар түрдүү формада жана ар кандай салмакта уютулган, илгери заманда акча ордуна жүргөн күмүш.
2. Кундуз— териси баалуу, сууда жашоочу кара-күрөң түстөгү сүт эмүүчү жырткыч жаныбар жана анын териси.
3. Ордо— хандын сарайы, үйү.
4. Таажы— монархиялык бийликтин белгиси катарында падышалар, хандар кийүүчү баш кийим.
5. Алаңгир— чаң-тополоң, чуу, дүрбөлөң.
6. Кызыл уук кылуу (Кыргызчал. Ордосун кызыл уук кылып, сыйрып салгының)—кыргын салуу, кыйратуу, басып алган жеринин эч нерсесин койбой чаап, талап алуу, олжолоп кетүү.
7. Булдурсун— баатырлардын чоң камчысы.
8. Берен— баатыр, каарман, кайраттуу.

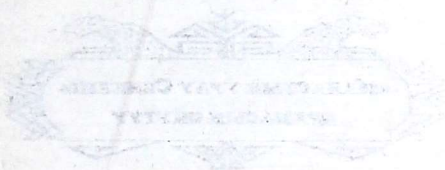
9. Бээжин—Пекин.
10. Кечил—калмактардын монахы. (Кечилдин ханы Коңурбай» дегенде «калмак» деген этнонимдин ордуна колдонулуп жатат)
11. Абайсыздан— байкоосуздан.
12. Ак олпок— Манастын ок өтпөс тону.
13. Ак тинте— шамшар, канжар бычак.
14. Айкөл— «ай» жана «көл» деген эки сөздөн куралган татаал сөз. Манастын жарыктыгы айдай, тереңдиги көлдөй деген мааниде колдонулган.
15. Калкан— жоокерчиликте найза, кылыч жана башкалардан коргонуу үчүн металлдан жасалган согуштук курал.
16. Желмаян— төөнүн эң күлүгү, тез жүгүрө турган күлүк төө.
17. Ноен (оен)— баатыр, мыкты адам.
18. Күмбөз— мүрзөнүн үстүнө курулган эстелик курулуш.
19. Чогойно— бийик өсүүчү жалбырак, бутактары тикендүү өсүмдүк.
20. Айбалта— илгерки жоокерчиликте колдонулуучу жарым ай формасында жасалган саптуу курал.
21. Сырнайза— баатырлардын найзасынын түрү.
22. Шербет— жемиштен жасалган суусундук.

Адабияттар:

1. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы.-Фрунзе: «Мектеп», 1981.-203-213-бб.
2. Алымов Б. Биздин адабиятты 7-класста окутуу.-Фрунзе: «Мектеп», 1983-161-172-бб.
3. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын 8-класста окутуу.-Бишкек: «Мектеп», 1991.-110-120,135-155бб.
4. Аристотель: Поэтика.-Москва 1951.-115-б.
5. Адабият теориясынын түшүндүрмө сөздүгү. Түзгөндөр:Ж.Шериев, А. Муратов), -Фрунзе:1987.-30-б.
6. Борбугулов М. Адабият теориясы.-Бишкек:,1996.- 468-б.
7. Белинский В.Г. соч. т.3,-Москва: 1948.-350-б.
8. Батаканова С.Т.10-класста Ж.Турусбековдун «Ажал ордуна» драмасын проблемалуу окутуунун методикасы. Фрунзе:-1986.-13-б.
9. Байгазиев Кыргыз драматургиясы согуш мезгилинде «Ала-Тоо» -5, 1985.-138-б.
10. Бекбобов И., Тимофеев А.И. Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы Фрунзе: «Мектеп», 1988.
11. Бекембай Апыш Жалпы дидактиканын негиздери. Бишкек: "Мектеп" ; 1991.
12. Горбунова Е. Вопросы теории реалистической драмы. - Москва: -1963. -41-б.
13. Гегель Эстетика т.3, -Москва:-357-б.
14. Горчаков Н. К.С.Станиславский о работе режиссера с актером. -Москва: Изд. ВТО., 1958.-196-б.
15. Джени Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл, Дальнейшие методы, способствующие развитию критического мышления. Чтение о письмо для развития критического мышления. Пособие 2.Фонд«Сорос-Кыргызстан»,Бишкек 1998.-5-59-бб.
16. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалуу окууну уюштуруу иши. -Фрунзе: «Мектеп», 1981.-70-125-бб.
17. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. -Фрунзе: 1976. "Мектеп" -165-170-бб.

18. Кожин В.В. К проблеме литературных родов и жанров. Теория литературы. Москва: 1964.-99-б.
19. Комякова Г. Слово в драматургическом театре. -Москва: «Искусство» -1974. 6-б.
20. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе: «Мектеп» 1969.-118,348-бб.
21. Кулмамбетов Ж. Улуу мураска урмат.
22. Кыргыз адабиятынын программасы. Бишкек: «Мектеп» 1996.-24-б.
23. Этодика преподавания литературы. Москва: «Просвещение»-1985. Под ред. З.Я.Рез. Изд. 2-ое, доработанное, 79, 199-бб.
24. Маранцман В.Г. Заключительные занятия по анализу литературного произведения в школе. Литература в средней школе: Ученые записки ЛГПИ им. А.И. Герцена. Ленинград:-1971. -416, вып. 5. -119-179-бб.
25. Муратов А.Ж. 5-8-класстарда адабият теориясын окутуу. Фрунзе: «Мектеп»- 1990,-25-б.
26. Мукашева А. «Манастын уулу Семетей». «Ленин туусу» гезити, Талас областы. 1985-жыл, 24-сентябрь.
27. Никольская С.Т., Майорова А.В., Осокин В.В. Выразительное чтение.- Ленинград: «Просвещение»-1990. -197-б.
28. Пустовалов П.С. Изучение специфики эпоса, лирики и драмы в старших классах средней школы. Автореферат дисс... канд.пед.наук.-Москва:-1960.-16-б.
29. Роговер Е.С. Разнообразие методических приемов в работе над драматическим произведением. Учпедгиз-Ленинград-1961. -119-124-бб.
30. Садыков Ж. Манастын уулу Семетей. Эпикалык драмалар.- Фрунзе: «Кыргызстан»,-1982.
31. Садыков Ж. «Илхам келсе, күнбү-түнбү иштей берем». «Кыргыз туусу» гезити, № 118 (220 14) 2-4-декабрь 1997.
32. Сыдыков А. Героические мотивы в эпосе «Манас» Изд. «Илим»-Фрунзе:-1982.- 45-б.
33. Сахновский-Панкеев З. Драма. Конфликт. Композиция. Сценическая жизнь.- Ленинград:-1969;-9-б.
34. Тамофеев Л.И. Основы теории литературы.-Москва:-1971.-390-б.

- 35 Чирковская Т.В. Особенности изучения драматических произведений в школе. Лекции по методике преподавания литературы.-Ленинград:-1975.-Вып.1-152-б.
36. Шери уулу Жээналы. Адабият тааниткыч.-Ош:-1993.-95-б.
- 37 Щербина В.Р. Проблемы литературного образования в средней школе.-Москва:-1982.-91-б.

1	Кириш сөз	3
2	«Манастын уулу Семетей» драмасын окутуунун илимий-методикалык негиздери	6
3	Драманы окутууда тексттин үстүндө иштөө аркылуу чыгарманын сюжеттик-композициялык табиятын үйрөнүү	36
4	Чыгарманын образдар системасын талдоо аркылуу драманын идеялык-тематикалык мазмунун түшүнүү	52
5	«Манастын уулу Семетей» драмасы боюнча корутунду сабак	70
6	Тиркемелер	77
7	«Манастын уулу Семетей» драмасында кездешүүчү түшүнүксүз сөздөр	79
6	Адабияттар	81

Методикалык колдонмо

Ж.Т. Уразова

Редактору: Ж. Шериев
 Тех. редактору: М.О.Маматалив
 Корректору: А. А. Тойчубаев
 Сүрөтчүсү: Э. Сыдыков

Терүүгө 20. 08. 1999 ж. Басууга 28. 08. 1999 ж. кол коюлду. Кагаздын форматы 60x84 1/16. Көлөмү 5,3 басма табак.
 Буюртма № 3546 Нускасы 1000

Ош облустук басмаканасында офсеттик ыкма менен басылды.
 Ош шаары. Курманжан датка көчөсү - 209.

СИБСОТЕНА
Отский госуниверситет
ИНВ. № 20с

767939